

Csiszolatlan gyémánt. Bél Mátyás életművéről három kiadvány kapcsán

Zala vármegye leírása. (ford. Szabó Béla, sajtó alá rendezte: Tóth Péter)

In: *Zala megye a XVIII–XIX. században két korabeli leírás alapján.*

/Zalai Gyűjtemény 46./ Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 1999. 11–70.

Sopron vármegye leírása I. (szerk. Kincses Katalin Mária, ford. Déri Balázs, Földváry Miklós, Tóth Gergely) /Sopron Város Történeti Forrásai C/sorozat, 2. kötet/ Soproni Levéltár, Sopron, 2001. 350 oldal

Heves megye ismertetése. 1730–1735. (szerk. Bán Péter, ford. Kondorné Látkóczki Erzsébet) /A Heves Megyei Levéltár Forráskiadványai 8./ Eger, 2001. 229 oldal 2 térk. mell.

„Nagy dolgokban elég érdem a puszta mérés.”

Bél: *Adparatus* (1984a: 187)

„Mert úgy áll a dolog az egész történelemmel,
hogy a földrajz és a kronológia fénye nélkül

vak vagy legalábbis vakoskodik.”

Bél: *Adparatus* (1984a: 190)

I.

A 18. század legjelentősebb magyarországi tudósa Bél Mátyás volt. Mikor Szekfű Gyula a neobarokk társadalomról értekezik, valódi barokk nagyságként az ő személyét emeli ki, illetve állítja szembe korának kiüresedett reprezentálási formáival, nem véletlenül.¹ Pedagógiai, iskolaszervezői és lelkesítő tevékenysége mellett, évtizedeken át görgetett gigantikus vállalkozása messze kiemeli kortársai közül. Ennek is köszönhető, hogy Bél Mátyást egy sor tudomány az „ősatyák” között tartja számon, így a történetírás (historiográfia, művelődéstörténet, helytörténet, társadalomtörténet), néprajz, szociológiatörténet, nyelvészet, statisztika és a földrajz, hogy csak a legfontosabbakat említsük. A legnagyobbbrészt kéziratban maradt életmű feldolgozása még több tudósgeneráció számára ad munkát. Kitűnik, hogy a hagyaték feldolgozásának rendkívüli feladata nem sorolható egyértelműen egyetlen tudományterület illetékességi körébe sem, aminek következtében feldolgozottsága töredékes, rendszerbe foglalása hiányzik. Mindezt az is tükrözi,

1 Szekfű 1989: 411.

hogymunkásságának első, s egyben utolsó monografikus igényű feldolgozása 124 évvel ezelőtt jelent meg.² A hazai viszonyokat jól jelzi, hogy a felsorolt tudományok ugyan sajátjuknak tekintik Bél Mátyás örökségét, ez mindaddig nem inspirált az egész életművet átfogó kutatásokat. Felteszem, itt nem csupán a barokk latin nyelvezetben rejlő és nehezen áthidalható nyelvi szakadékot kell okként megjelölni, hanem a tudományszervezés, az interdiszciplinaritás népszerű, de a gyakorlatban jobbra csak szakmai féltékenységet indukáló problémáját is. Pedig általános vélekedés, hogy Bél Mátyás személyében nemcsak a hallatlan széleskörű műveltséggel bíró polihisztort kell tisztelnünk, hanem olyasvalakit is, aki, ha „ösztönösen” is, de roppant érzékenységgel nyúlt választott témájához, s művelte az általam e helyen történeti beágyazottságú társadalomföldrajznak nevezett diszciplínát, irányt adva legalább 100 évre a hasonló jellegű próbálkozásoknak.³ Így életművének feldolgozása valamennyi nevezett tudománynak elsőrangú érdeke volna.

Bél munkássága akkor nyeri el valódi jelentőségét, ha művét az azóta eltelt, lassan 300 esztendő kiindulópontjának tekintjük és személyében a magyarországi társadalom első tudományos igényű hírmondóját látjuk. A 18. században Nyugat-Európa történetében az ipari forradalom megindulásával beállt fordulat, aminek jelentőségét a német társadalomtörténet egyszerűen csak a neolitikummal beköszöntött új korszakhoz méri, – az időhatár szintjén legalábbis – a magyar történelemben is jelen van. Amíg azonban az ekkor kibontakozó nyugati fejlődést általában valami szervesen felépülő képződményként szokták taglalni, addig a 18. század Magyarországa igen sok tekintetben a tabula rasa időszak, főleg, ha a század első harmadát vesszük, hiszen a társadalomtörténetben elsődleges hangsúllyal bíró folyamatok szempontjából nagyon sok esetben a 18. század jelenti a kiindulópontot. A török–Thököly–Rákóczi háborúk után Magyarország „puszta ország”, melynek benépesítése a 18. század feladata: ekkor alakul ki az ország 1918-ig jellemző etnikai és felekezeti arculata. Bél Mátyás működését ennek fényében kell értékelnünk. Hatalmas, a kor tudományosságának szintjén, illetve a fölött álló vállalkozása jelenti az első és hosszú ideig egyetlen munkát, amely szisztematikusan, egységes szempontrendszer alapján írja le a magyarországi társadalmat.

II.

Írásunkban a hagyatékból az elmúlt években megjelentetett néhány munkára szeretnénk a figyelmet felhívni, úgy, hogy eközben vázlatosan az elmúlt 35 év Bél-recepciójára is kitekintünk. Mielőtt recenzióknak érdemi részére térünk, lényegesnek tartjuk, hogy – az unalomig ismételt életrajzi elemeket mellőzve – valamelyest fel-

2 Haan 1879.

3 Vö. Magda Pál *Statistikájának* IV. része a vármegyék leírásával (1819), Szepesházy – Thiele: *Merkwürdigkeiten des Königreichs Ungern...* (1825), Fényes Elek *Geográfíája* (1836–1839) és *Magyar Birodalom...*c. vállalkozásból egyedül elkészült *Komárom vármegye leírása* (1848).

idézzük az egykori koncepció néhány elemét. Ezt azért tartjuk fontosnak, mert számtalan szöveghellyel találkozhatunk, ahol Bél Mátyás vállalkozása pusztán mint a helytörténet számára fontos forrás szerepel, degradálva, egyben félreértve mind az eredeti koncepciót, mind pedig a mű mai értékét.

Bél Mátyás az egész vállalkozás előfutárának szánt *Prodromus*ban (1723) világosan megfogalmazta céljait, melyek a későbbiekben sem módosultak. Kiindulópontja az volt, hogy egy alaposan végiggondolt tudományos koncepció alapján megalkossa a régi és az új Magyarország leírását. A munkával nemcsak az ismerethiányt kívánta pótolni, legalább ennyire fontosnak tartotta, hogy Magyarországot valós állapotai alapján ismertesse meg a külfölddel⁴ (halei tartózkodása alatt feltehetően számtalan tévképzettel találkozott). A tudományt magában a tudományban rejlő értékek miatt művelő tudós⁵ portréja az országért tenni akaró hungarus tudatú hazafi alakjával egészül ki,⁶ aki józan „patriotizmussal” fordul az őt körbevevő világ felé, ahogy kései tanítványa, Magda Pál fogalmaz.⁷

Célja „a nép múltjának nyomozása”, a források feltárása, települések történetének leírása, a természeti környezet részletes bemutatása, „mindannak kifejtése, ami bárhol szokatlan és föltűnő – szóval figyelmünket (már amennyire minket illet) kiterjeszteni a középső és az új történelemre, sőt a természetrajz egész mezejére: ez lesz csak igazán a munka!”⁸ Ennek megfelelően „Az új Magyarország három könyvet kívánt: egy történetit, melyben a magyar történelmet vesszük szemügyre, egy földrajzit, melyben a lakott helyek fekvését írjuk le, végül egy fizikait, melyben Magyarország természetrajzát foglaljuk össze. Az a szándékom, hogy az említettekhez három másikat is csatolok: egy politikait, egy diplomatikait s egy genealógiai-címertanit; úgy tervezem, hogy az elsőben a magyar közjog főbb pontjait, a másodikban az okleveleket, a leveleket és az efféle dokumentumokat, végül a harmadikban a hazai családok genealógiáját és címereit írom össze”.⁹

4 „Továbbá mivel a külföldiek végtelenül sok képtelenséget állítanak a mi viszonyainkról írva, amelyeket vagy tudatlanságból, vagy rosszindulatból nagyon sötét színekkel ábrázolnak, s lassan mindent úgy összezavarnak, hogy a jó emberek méltatlankodását is könnyen kivívják; ezért hát azt gondoltam, erőm szerint le kell törölnöm e szégyenfoltokat, hogy ennek a hajdan oly virágzó országnak képe ne a mi hibáinkból beszenyezve öröklődjek az utókorra.” (Bél 1984a: 149–150 – *Prodromus*)

5 „Valóban a tudomány az, amire aligha lehet túl sokat költeni; főként ha valamelyest a haza dicsőségét és ékességét szolgáljuk vele. Szűkkeblűsége vall ugyanis az idegen és nemes gondolkodástól költségeket hánytorgatni föl a műzásoknak, vagy hasznot húzni a velük való foglalkozásból. A tisztességes embernek mindig megvan, ami épp elég. Miért féljek hát, hogy meggyűlölnék egy olyan dolog miatt, ami egészen tiszta, és minden jó polgárt egészen érint?” (Bél 1984a: 147 – *Prodromus*)

6 „Mert mindenképpen kötelessége a jó polgárnak, hogy tőle telhetően minden tisztességes és hasznos dologgal segítse, díszesebbé tegye, ékesítse a hazát.” (Bél 1984a: 188 – *Adparatus*)

7 Magda 1819: III.

8 Bél 1984a: 152 – *Prodromus*

9 Bél 1984a: 158–159. – *Prodromus*. Mindez a *Notitia*ban kiegészül azzal az igen lényeges szemponttal, hogy „Szándékom szerint olyannak akartam bemutatni Magyarország képét, amely egyetlen pillantásra elárulja régi szépségét, és a hibákat is, amik utóbb elcsúfították. Ez a szándékom: úgy gondoltam, semmit nem kell leírni kapkodva, hanem mindent olyan módon, ahogy a régmúlt koroknak és a mainak állapota megkívánja.” (Bél 1984a: 201 – *Notitia*)

Szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy az előbb idézett, „mindannak kifejtése, ami bárhol szokatlan és föltűnő” passzus adja meg a kulcsot az egész vállalkozáshoz. Bár a szakirodalomban máig viták folynak arról, hogy Bél tulajdonképpen milyen elméleti hatások alatt fogott munkájához,¹⁰ nem lehet nem észrevenni, hogy e ponton a Bél idejében még reneszánsza előtt álló német államleíró statisztika koncepciója köszön vissza: a statisztika feladata mindazon dolgok számbavétele, melyek az állam életére befolyással és jelentőséggel bírnak, a váraktól kezdve a díszkerteken át egészen a parasztok életmódjáig. Achenwall és Schlözer még nem írták meg klasszikus munkáikat, mégis Bélnél is a „Staatsmerkwürdigkeiten”, vagy 19. századi magyar fordításban: az „államnevezetességek” halmazába tartozó dolgok és jelenségek minél teljesebb leírása adja azt a feladatot, amit a tudósnak teljesítenie kell. A definiálatlanság és a korabeli szerzők szubjektivitása miatt szabadon értelmezett fontosság ad választ arra, hogy az adott művekben miért a dolgok és jelenségek eltérő, mai szemmel gyakran nem is éppen legfontosabb köre kerül tárgyalásra (s akkor még nem beszéltünk a cenzúra elvárásairól). Így van ez Bél esetében is: a *Notitia* – bár szerkezete, felépítése, koncepciója ismert –, a kutatás horizontján megjelenő tárgyak sokszor egy a maitól távoli logikát tükröznek. Míg azonban az egyes részeket (megyéket) külön szemléljük, addig szükségyszerűen a perspektíva is „helytörténeti” marad, vagy éppen megmarad az általánosítások szintjén. Megjegyezzük, csak az egész vállalkozás *egységes fogalmi háló mellett történő* megjelentetése adna esélyt arra, hogy a *Notitiat*, s így Bél koncepcióját is, a maga teljességében lássuk, ami rendkívüli előnyökkel járna a társadalomtörténeti kutatások számára is.¹¹

III.

A három kötet tételes ismertetése előtt még egy kitérőt teszünk: ha egy ennyire fontos kézírathagyatékról van szó, vajon miért hiányoznak csaknem teljesen a vonatkozó alapkutatások,¹² a hagyatékk kiadása miatt nem egy központilag szervezett kiadói/kutatói vállalkozás keretein belül valósul(t) meg, miért nincs az MTA-nak egy olyan munkacsoportja, ahol egységes szempontrendszer mentén koordinálnák, indokolt esetben szakmailag kontrollálnák az életmű feltárását, miért a területileg illetékes levéltáraknak kell felvállalnia a kiadás megszervezését? E kérdésekre nem tudjuk a választ, úgy véljük azonban, segíti az előttünk álló három kötet megítélését, ha azokat legalább vázlatosan szembesítjük az elmúlt évtizedek kutatásaival és az elért eredményekkel. (Mivel ezen eredmények a legkülönbözőbb, sokszor alig elérhető és ismert formában láttak napvilágot, mellékelteként

10 Az öt ért hatásokra összefoglalóan lásd Kápolnai 1984: 1013–1015.

11 Reisz T. Csabának a Bél-szótár megalkotására tett felhívása ez irányba mutató javaslat (Reisz 2002: 309).

12 Pozitív példaként említhetjük a Szelestei N. László által összeállított *Bél Mátyás kéziratok hagyatékának katalógusa* (1984) című munkát, csakúgy a szintén általa sajtó alá rendezett *Bél Mátyás levelezése* című kötetet (1993).

közzetesszük az általunk ismert, magyar nyelven elérhető Bél-fordítások remélhetőleg hiánytalan listáját.)

Tarnai Andor lassan fél évszázada írta a Bél Máttyás-kutatásról: „Mint pedagógusnak és a *Notitia* írójának tagadhatatlan érdemei vannak, s mégis: évtizedenként ha megjelenik róla néhány olyan cikk, amely életművének egy-egy mozzanatát új szempontból világítja meg, vagy szerteágazó európai kapcsolataira hívja fel a figyelmet.”¹³ Az azóta eltelt időszakban igazából csak a *Notitia* egyes részeinek kiadása terén történt jelentős előrelépés, az életműre vonatkozóan – ami az új kutatási eredményeket illeti – továbbra is meg kell elégednünk a csekélyszámú – egymást gyakran körbehivatkozó – tanulmánnyal. A *Notitia* egyes fejezeteinek sajtó alá rendezése és szisztematikus kiadása a '60-as években indult meg. Az előzmények, mint azt Zolnay László a Prokopp Gyula fordította szemelvényes (értsd: a trianoni határokon belüli) Esztergom vármegye kiadás előszavában írja, az 1956-os évre mennek vissza. „A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya az 1956-os évvel kezdődő lustrum egyik súlyponti kérdésévé tette Bél Máttyás: *Notitiae...* című műve kiadott és kiadatlan köteteinek feldolgozását, a kiadatlan részek publikálását. Akadémiánk a magyar történetírás és néprajztudomány több, mint két évszázados késedelmét igazítja helyre e hatalmas munkálattal.”¹⁴ A látványos nekifutás ellenére, e munkálatok lassan már 50 éve tartanak, az eddig megjelent kötetek pedig igencsak egyenetlen színvonalúak, e tekintetben a '70-es évek közepétől kezdett egyre emelkedőbb tendenciájú javulás mutatkozni. A megyeírások megjelentetésének hőskorában a fordítók gyakran sajátos szerkesztési elvek mentén, a filológiai és forrásközlési szempontok nagyvonalú figyelmen kívül hagyásával nyúltak a kéziratokhoz, ami több esetben szerencsétlen megoldásokat eredményezett. Ilyen például a Soós Imre fordította *Heves megye ismertetése* (1968), melynek előszavában a szerző nyíltan bevallja, hogy „Nem adunk egészében szóserinti fordítást, hanem a bőbeszédű latin szöveget a szükséghez képest sok esetben summásan, tömören összevontuk, de természetesen az értelem megváltoztatása nélkül. Mellőztük a semmi újat nem tartalmazó hegy- és vízrajzi leírást, valamint az Eger történetére vonatkozó, közismert okmányszövegek közlését.”¹⁵ E kirívó példa viszont nem általánosítható: az elmúlt 20 évben az egyes részek már általában önálló kötetben láttak napvilágot, megszűnt a szövegrészek szétdarabolása, a szerkesztők egyre alaposabb szövegkritikai előmunkálatok után fogtak az adott vármegye fordításához. A munkát jelentősen nehezítette, hogy

13 Tarnai 1955: 123.

14 Bél 1957: 3.

15 Bél 1968: 7. Rövid, nyolcsoros ismertetésében a recenzens, Benda Kálmán szóvá is tette a fordító eljárását „A rövid *Bevezetésből* érdekes dolgokat tudunk meg arról, miért nem jelenhetett meg a maga korában a Heves megyei rész. Azt sem volna érdektelen tudni, miért kellett napjainkban is megelégedni a sokszorosított alakban való közreadással.” (Benda 1972: 748) Hasonló – bár nyilvánvalóan sokkal igényesebb formában – eljárást követett Bendefy László *Vas vármegye leírása* esetében, mikor elárulja, hogy a Bél által beszűrt, más szerzőktől való idézetek, „[...] ismétlések főlegesen és fárasztóak, ezért vagy az egyik, vagy a másik változatot mellőztem. [...] Ezzel az eredeti szöveg tartalmát – teljességének csorbítása nélkül – kb. 22–25 százalékkal sikerült rövidebbre fognom.” Bél 1977: 463.

a mai országterületről mindössze Nógrád, Pest-Pilis-Solt és Moson vármegyék jelentek meg Bél idejében, a többit a legutolsónak vélt kéziratváltozat(ok) alapján kellett elkészíteni. Az életmű kiadásában jelentős dátum 1984, Bél Mátyás születésének 300. évfordulója, amikor a *Notitia*-részletein túl, a hagyaték sok fontos, de kevésbé szem előtt levő darabja látott napvilágot többek között Déri Balázs, Tarnai Andor Wellmann Imre közreműködésével.¹⁶

E munkálatok eredményeképpen a mai Magyarország csaknem valamennyi megyéjéről készült fordítás, Zala és Sopron vármegyékkel – Győrt, a Lukács Károly fordította Somogy vármegyét és Baranyát leszámítva¹⁷ – a dunántúli rész immár majdnem teljesnek mondható.¹⁸

IV.

Jelen három kötet az előbbi trendbe illeszkedik: igényes szerkesztői/fordítói munka áll mindhárom vármegyeleírás megjelentetése mögött. Valamennyi a megyei levéltár gondozásában megjelenő sorozatban látott napvilágot. Érdeklődési körünknek megfelelően mindhárom kötetben elsősorban a történeti ökológiai és a társadalomtörténeti vonatkozásokkal bíró részeket emelnénk ki. Célunk a figyelemfelhívás: rávilágítani a kötetekben a helytörténeti szempontokon túl megbúvó értékekre és Bél Mátyás szempontjainak korszerűségére.

Zala vármegye leírása

A *Zalai Gyűjtemény* 46. kötetében megjelent *Zala vármegye leírása* szintén illeszkedik a majdan csak nehezen megtalálható Bél-fordítások sorába, mert a kötet a *Zala megye a XVIII–XIX. században két korabeli leírás alapján* címet viseli. A Bél-fordítás a kötet körülbelül egyharmadát teszi ki (7–70), a második rész a II. katonai felmérés keretében 1810–12 között táblázatos formában felvett adatok szöveges kiértékelését tartalmazza T. Mérey Klárától, *Zala megye útjai és a mellettük fekvő települések a XVIII–XIX. század fordulóján* címmel (71–225). *Zala*

16 Bél 1984a és 1984b.

17 Lukács 1943, vö.: Lóczy 1982; Tóth 1982, 1984.

18 Bél eredeti koncepciója szerint a *Notitia* hat kötetben jelent volna meg. A magyar fordításban részben vagy egészben elérhető részeket dőlt betűvel szedtük (Haán 1879: 51–52):

1. kötet (1735): *Pozsony vármegye*

2. kötet (1736): *Pozsony folytatása*, Turócz, Zólyom, Liptó vármegyék

3. kötet (1737): *Pest-Pilis-Solt vármegye*

4. kötet (1742): *Nógrád*, Bars, Nyitra, Nagy- és Kishont vármegyék

5. kötet (1742): *Moson* (ide jött volna még: *Sopron*, Győr, *Komárom*, *Vas*, *Fejér*, *Esztergom*, *Veszprém*, *Zala*, Somogy, *Tolna*, Baranya) – A megjelent 5 kötet alapos tartalmi kivonatát adja Dékány 1903: 25–87.

A teljesen kéziratban maradt 6. kötet ölelte volna fel az ország többi részét: Máramaros, Ugocsa, Kraszna, Békés, Zaránd, Arad, *Csanád*, Ung, *Bereg*, *Bihar*, Temes, Kővár, Torna, Bács-Bodrog, *Szatmár*, *Szabolcs*, *Csongrád*, *Heves-Külső Szolnok*, Borsod, Abaúj, Sáros, *Zemplén*, *Gömör*, Árva és Trencsén vármegyéket.

megye leírásának megjelentetése kétszeresen is posztumusz munka, ugyanis Szabó Béla¹⁹ a fordítást már vagy 20 éve elkészítette (mely az Esztergomi Főszékes-egyházi Könyvtár Batthyány-gyűjteményében található, és a 18. század második felében készült másolat alapján készült), ami részben időközben bekövetkezett halála, részben a szerkesztő által nem részletezett egyéb okok miatt mindeddig kéziratban maradt. Feltehetően ezen körülményekre vezethető vissza, hogy a fordító által egykor készített hat darab magyarázó jegyzet, bár a szöveg azt még jónéhány helyen elbírta volna, újabbakkal nem bővült. A munkán annak hagyaték-jellege ennyiben érződik.

Bél kézírata szintén befejezetlen munka, jelen formában csak a vármegye általános ismertetését és 17 várának leírását²⁰ adja, különös tekintettel a törökkori küzdelmekre; az egyes járások kibontása, a muraközi kezdeményét leszámítva (benne Csáktornya és Új-Zrinyivár ismertetése), teljesen hiányzik. Recenzióknban így az általános részből vett megállapításokra kell szorítkoznunk, melyekből néhányat kiemelünk.

A Bakonyról szólva megjegyzi, hogy az csaknem egyetlen hatalmas tölgyerdő, amely „megszámálhatatlan sertéskondát tud táplálékkal ellátni” (14). Megemlékezik a füredi és kékkúti savanyúvizekről, a füredinek adva elsőbbséget, amit mind fürdő-, mind pedig ivóvíznek használnak. Dicséri a balatoni borok jóságát, de nem hallgathatja el, hogy tartósságuk sok kívánnivalót hagy maga után: „Azon aztán már nem vitázunk, hogy ez a szőlőtöke hibája-é, vagy a termelőké. Az biztos, hogy a bort elég hanyagul öntik a hordókba, s aztán a pincékben is többnyire piszkosan tartják. Az pedig nem szorul a mi kifogásoló szavunkra, hogy ez mennyire árt a nemes bornak” (18).

Tapasztalatai alapján a földművelés alapját az évente ismételt nyilasosztás képezi (21). Kiemeli a marhahús olcsóságát, mégis a sok makkot adó erdők miatt a lakosság inkább disznóhúst fogyaszt (18). Több helyen is említi, hogy a megye lakói piachelyek híján nem tudják kihasználni kedvező mezőgazdasági adottságukat, így szinte semmi pénzjövedelmük nincsen. „Ez pedig amellet, hogy bosszantó, fölöttébb káros is, mert ennek következtében csak annyira foglalkoznak a földműveléssel, amennyiből az életük fenntartását, az adófizetési összeget és a katonatartást biztosíthatják. Ez a fő oka a paraszti tömegek szegénységének” (19, vö.: 21). Mégis, a csáktornyai uradalom kapcsán a közvetlen régió túlmutató kereskedelmi kapcsolatok létezését bizonyítja, hogy borát már sziléziai kereskedők is vásárolják (55). A vármegye műveltségi szintjének alacsony voltát a felsőbb iskolák hiányának tudja be („mert a gimnáziumoktól távol élnek, gyermekeik műveletlenek, illetve csak a földművelésnek szentelik életüket” – 21). A délnyugati széleken élő horvátok csaknem mindannyian beszélnek magyarul (22), asszonyaik, bár katolikusok, „török szokás szerint, ha nyilvánosan mutatkoznak, fejüket eltakarják” (47).

19 Nevéhez fűződik a *Pest megyéről* címmel (1977) megjelent Bél-fordítás is.

20 Zalavár, Kanizsa, Tihany, Csobánc, Szigliget, Alsólendva, Lenti, Fenék, Egerszeg, Sümeg, Lövő, Keszthely, Tapolca, Szentgrót, Kemend, Légrád, Stridó.

Azt hiszem, már ennyi is elegendő a munka kincsesbánya voltának alátámasztására, s akkor még nem szóltunk a részletes ostromleírásokról és Zrínyinek a függelékben található gyászénekéről...

Sopron vármegye leírása I.

A *Soproni Levéltár Történeti Forrásai* sorozatban megjelent kötet több szempontból is mérföldkőnek tekinthető az eddigi kiadványok sorában. Eddig mindössze egyetlen esetben, Pest-Pilis-Solt (PPS) vármegye esetében fordult elő, hogy az eredeti anyag több kötetben látott napvilágot, feltehetően a túlságosan nagy terjedelm miatt. PPS leírásának szakaszos megjelentetése azonban inkább vezethető vissza a terjedelemből fakadó szükségszerűségre, semmint valamiféle tudatos koncepcióra. Így jelen munkát tekinthetjük az első olyan vállalkozásnak, ahol a szerkesztők a járulékos anyagok és a jegyzetapparátus bősége miatt úgy döntöttek, hogy a kéziratot két részletben nyújtják a nagyközönség elé. Ehhez kapcsolódik az a *Notitia*-fordításoknál eddig példa nélküli eljárás, hogy a kiegészítő és orientáló szövegrészeket és tanulmányokat az olvasó német nyelven is megtalálja a kötetben, csakúgy az eredeti latin változatot.²¹ Az így előállt kerekén 350 oldalas kötetben maguk a Sopron vármegyére vonatkozó részek ugyan kisebbségben vannak, még sincs hiányérzetünk, mert a kapcsolódó tanulmányok magas színvonala kárpótolja a hiányzó *Notitia*-részletet. A kötet ugyanis a vármegye általános leírása mellett csak Sopron város leírását tartalmazza, a *pars specialishoz* tartozó többi település majd a folytatásban lát napvilágot.

Bél személyes élményeivel kiegészített leírásában hallatlanul érzékeny és mindenre kiterjedő leírást közölt Sopron vármegye természeti viszonyairól. Számítatlan olyan meglátást tesz, melyeket olvasva irigykedve gondolunk a természet és ember között egykoron volt bensőséges kapcsolatra. A Fertő menti hegyek szőlői kapcsán megjegyzi például, hogy a tufa „[m]egpuhul, és a legszebben hűsíti a szőlő gyökerét nyáron, s tartja meg nedvességét.” („...melyik, akárha középszerű gazda ne tudná”) (105). Szintúgy érdekes, ahogy a Fertő kiáradásának hatásait értékeli, amikor a tó „visszahúzódva fűnek és vetésnek igen alkalmas földet hagy hátra” (108). A tarlóra vetett, gazdagon termő répaföldek már-már egyfajta korai vetésforgó képét vetítik elénk (114), míg azon megállapítása, miszerint „[a] svájci tehének fajtája, amelyet a nemesek hoztak be és terjesztettek el, a lakosság pedig őket utánozta, immár gyarapszik és szaporodik” (115), egyenesen forradalmian új információnak számít agrártörténet-írásunkban. A megye három népének leírása megfelel a róluk alkotott ismert képnek: a magyarokat műveltségük és életvitelük alapján a németek mögé helyezi, míg a horvátok szegénységét („mindenki másnál súlyosabb iga alatt vannak” – 125) a szorgalmukkal kompenzálja. A habermasi értelemben vett reprezentatív nyilvánosság mibenlétének kiváló példáját

21 A német verzióval a ma Burgenland részét képező részek osztrák kutatóinak munkáját kívánták a szerkesztők megkönnyíteni.

nyújtja Eszterházy Pál Antal főispáni beiktatásának leírása, ami egyben a kötet leg-hosszabb egybefüggő szövegrésze (127–138). Sopron városánál feltűnően sokat ír az egyes természeti csapásokról, tűzvészekről és járványokról, melyek jól jelzik, hogy a hivatalos, naptár és országos politika által meghatározott fordulópontokon túl, ezen események egy az előbbiektől független, önálló helyi kronológia alapját képezték (159–160).

A város határmentiségéből fakadó előnyöket, az Ausztria felé való közvetítő szerepet Ulászló és II. Lajos idejéből említi először, amikor „a kereskedők Ausztriából és Stájerországból versengve özönlöttek az itteni piacokra” (154). Figyelemreméltó, amit a császárváros mintaadó szerepéről ír, ahogy a bécsi divat a soproniak mindennapjaira kisugárzott, „[h]iszen mivel Béccsel szomszédos a mi városunk, újdonságait utánozzák azok, akik úgy érzik, hogy megtehetik; leginkább az asszonyok és akik meg kívánják különböztetni magukat a néptől” (175).

A város polgárai, magyarok és horvátok is, mindannyian a német nyelvet használják, ugyanakkor magyarul is tud szinte mindenki. A cseregyerek, a „magyar-szó/németszó-tanulás” intézményének korai meglétét bizonyítják alábbi sorai: „Akiknek ezt otthon megtanulniuk nem lehetett, a magyarokhoz küldetve sajátítják el. Mondani is csodás: sokan, miután alig fél évet maradtak távol, visszatérve gondtalanul beszélgetnek” (173).

A fordításhoz három tanulmány kapcsolódik. Kincses Katalin Mária *Bél Mátyás soproni tudóskapcsolatai* címmel közölt tanulmányában (209–220) ismerteti a városra vonatkozó 16–18. századi irodalmakat, majd aprólékos filológiai kutatással számba veszi mindazon személyeket, akik Bélt a Sopron megyei rész megírásában segítettek, ill. akikkel a kortársak közül kapcsolatban állhatott.

Tóth Gergely *A kézirati hagyomány* című írásában (234–254) a Sopron vármegyéről fennmaradt 10 kézirat egymáshoz való viszonyát tisztázza. A rendkívül alapos vizsgálat szerint Bél Mátyás már az 1710-es évek végén elkezdte az anyaggyűjtést, amiből 1725 körül készült el az első munkapéldány, amit aztán folyamatosan újabbak követtek, figyelembe véve a vármegye, a kancellária és a helytartótanács kritikai észrevételeit.

Kiss Andrea *Sopron vármegye természeti viszonyainak változása a XVIII–XIX. században* című dolgozata (279–288) rámutat, hogy a Bél által leírtak korabeli térképekkel és földrajzi leírásokkal összevetve – még a 19. század elején is! – az adatok hitelességét támasztják alá. A táj átalakítását a vizek (Fertő-Hanság), az erdők és a soproni-ruszi borvidék alapján vizsgálva arra a megállapításra jut, hogy visszafordíthatatlan hatásokkal járó tájatalakító műveletekről csak a 19. század második felétől beszélhetünk, a korábban végbement természetbe való „belenyúlás” sem kiterjedésében, sem pedig hatékonyságában nem mérhető össze az ezután kezdődő időszakkal.

A tartalmi ismertetés után nem hagyhatjuk szó nélkül, hogy a kötet kézikönyvként vagy oktatási anyagként történő használatát nagyban megnehezíti annak szerkezete. Kár volt a német fordításokkal ennyire szétदारabolni a kötetet, s a latin eredeti is sokkal jobban megfelelt volna feladatának, ha a magyar fordítás tükörfor-

dításban követte volna a páratlan oldalon. A fordításhoz amúgy a szerkesztő igen alapos jegyzetapparátust mellékel, bár néhol zavaró, hogy a jegyzetben a vonatkozó kérdéshez irreleváns vagy információértékkel nem bíró megjegyzések bukkanak fel.²² Fényes sokat hivatkozott *Geográfiai szótára* (1851) kétségtelenül a legkönnyebben elérhető kézikönyv, kérdés, hogy az egyes településeknél vajon tényleg ez, a jó 120 évvel későbbi munka a legmegfelelőbb útmutató. Egyik szerző és szerkesztő sem használta (legalábbis nem hivatkozta) Kiss József alapvető leírását, sem pedig Bredetzky Sámuel megyeleírását,²³ melyek ugyan nem községsoros szerkezetűek, de időben közelebb esnek Bél korszakához, mint Fényes Elek műve.

A kötetet valamennyi írásra kiterjedő irodalomjegyzék (mely jegyzékből több tétel hiányzik), személy-, földrajzi név, valamint tárgymutató zárja.

Heves megye ismertetése 1730–1735

A cím ez esetben megtévesztő is lehet, mert a forráshű fordítás miatt nem derül ki, hogy a korszakban a Heves vármegyéhez tartozó Külső Szolnok megye leírását is megtaláljuk a kötetben. A szerkesztők igen gondosan jártak el, amikor a páros oldalakat meghagyták a latin eredeti számára, amit a magyar szöveg tükörfordításban követ (szükségesnek látszott „fenntartani mindenki számára a további egyéni kutatási lehetőségeket” – 24–25). Mivel ez esetben sem állt rendelkezésre egy véglegesnek szánt kézirat, a szerkesztők az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött példányt vették alapul, amit az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Batthyánygyűjteményében található másik, befejezetlen példány többletinformációt hordozó részeivel egészítettek ki. Ezen részek a szövegben – a megfelelő részre beillesztve – kapcsos zárójelben találhatóak.

A pályaképet vázoló és a szerkesztés elveit taglaló rövid bevezetők után a pont 200 oldal terjedelmű latin-magyar megyeleírás következik, amit két megyetérkép egészít ki. Az első, színes térkép érdekes és hasznos vállalkozás: Bél információi alapján kísérli meg megrajzolni a vármegye korabeli képét, jelölve a mocsarak kiterjedését, a hidakat, kompokat és az általa vagy munkatársai által feltételezhetően bejárt településeket.

Bél Mátyás 1730-ban járt a megye egy részében, ennek megfelelően a természeti környezetnek – főleg a vizek, gyógyvizek esetében – részletes és pontos leírását adja. Önmagában is érdekes és fontos felvetés lehetne annak vizsgálata, hogy Bél miként viszonyult a természeti környezethez, ehhez e kötet különösen jó szempontokat kínál. A vizeket jellemző módon hasznosságuk foka szerint tárgyalja, alapmotívum az a kettősség, amit a terület *Minősége* című (3. §.) alig háromsoros fejezetben ír róluk: „Mindenütt vízfolyások és folyók öntözik, amelyek szépen megnedvesítik a talajt és termékeny partokat alakítanak ki, de nem kevés kárt

22 Ezeket részletesen tárgyalja Reisz 2002: 308.

23 Kiss 1833, Bredetzky 1821 (itt három, Sopron megyére vonatkozó cikke összevont formában található meg).

okoznak, amikor kiáradnak.” (31, bővebben: 77). Külön foglalkozik a vidék klímájával, azaz élıhetőségi fokával – ami Schwartnernél majd mint „*medicinische Geographie*” tér vissza – megállapítva, hogy a mocsarak káros kigőzölgései inkább csak az idegeneknek ártalmasak, „a lakosság ugyanis a saját környezetéhez valahogy hozzászokva serényen és vígan él” (59).

A föld termékenységét a gyakori áradásokra vezeti vissza, nem hallgatva el ezek káros hatásait sem. A paraszti táplálkozásban a kétszeres ismert szerepe mellett érdekes adalékkal szolgál a kölesről, ami „a vidék napszamosainak tápláléka” (61). Míg elismerően szól az egrri borról, a vármegye fő hírességéről („Merem állítani, hogy én az egrinél egészségesebb bort nem ittam.” – 63), addig a magas színvonalon űzött dinnyetermesztést nem számítva, kritikusan szól a gyümölcsfák hiányáról a síkon, ahol a föld a „lakosság mulasztása miatt vált meddővé” (63). A rét-gazdálkodásról megjegyzi, hogy bár rengeteg dűsfűvű rét van, „szénát még csak ott kaszálnak, ahol kedvük tartja, nem mindenütt, ahol lehetséges”, ehelyett inkább legeltetnek (65). A földben rejlő lehetőségek ki nem használásának okát az alacsony népsűrűségben látja: hiába természetene valaki nagyobb területen gabonát, hiányoznak az aratók, s nincs aki megvegye a felesleget, így jobbára önellátásra rendezkedik be mindenki. Emellett a korábbi időszakok folyamatos háborús fenyegetettsége sem kedvezett a hosszabbtávú tervezésnek (159–161). Ennek ellenére a marhaállományról dicsérően szól („sehol nem láttam tetszetősebb marhát, mint ebben a vármegyében”), amit a lovakra vonatkozóan is megerősít (67). Meglepő új információ, hogy „[a]líg találhatsz egy falut, hogy ne legyenek benne egyik-másik parasztnak agarai vadászni.” (71), míg a halászatról írva megerősíti a Tiszának és mellékvizeinek hallatlan halgazdagságáról szóló híradásokat (75).

A megye társadalmáról szólva szemléletesen cáfolja azon elképzeléseket, melyek szerint a népesség Árpád ivadékainak egyenes ágú leszármazottja (nyilván saját szülei – magyar és szlovák – vegyesházassága és a német kulturális környezet, amiben felnőtt, segítette tisztánlátását), kijelentve, hogy „egyetlen magyar ember sincsen, akihez ne keveredett volna valami vagy szlovákoktól, vagy a németektől. [...] Láthatjuk ezt minden nap a svábok új településein, mikor az ő német apától és anyától született fiaik [...] úgy használják a magyar szót és viseletet, hogy úgy látszik, mintha színmagyaroktól születtek lennének. [...] ki kételkedne, hogy az ilyen szülöktől tiszta magyar utódok születnek, jóllehet az apjuk vagy az anyjuk német nemzetiségű. Ugyanezt a szlovákokról is elmondhatjuk” (83, vö.: 139). Érdekes módon a nemrég bevándorolt németekről azt írja, hogy többségük nem találta meg szerencséjét, mert magukkal hozott tőkájükből nem jövőjüket alapozták meg, hanem házat építettek, nem tudván, hogy mesterségükből nem tudnak majd megélni, csak ha földet is művelnek. Így viszont egyikben sincsenek igazán otthon, így „ezen a vidéken szerencsétlen a németek sorsa” (87).

A második, „különös rész” ismertetésétől, melyben a négy járás településeit mutatja be tételesen, eltekintünk. Csupán az Eger városáról írottak kapcsán utalunk néhány figyelemreméltó momentumra (94–155). Egernek nemcsak kiváltságleveleit ismerteti, hanem bemutatja a püspöki fennhatóság alatt álló város

működését, a lakosság kemény életét és utal vallási toleranciájukra: „Nem hallgathatom el itt, milyen hálás szívvel gondolok (arra), mennyire emberségesen és mennyire szívélyesen fogadtak engem, a más vallású (embert), nemcsak a szolgák, hanem minden polgár.” (143).

A három most megjelent munkát igen fontos pillérnek tartjuk az elmúlt évtizedek Bél-recepciójában. Szerencsére jó ideje elmondható, hogy az életmű újabb, a nagyközönség előtt eleddig ismeretlen területeit bemutató helyi vállalkozások egyre magasabb szinten kívánnak megfelelni az elvárásoknak, s tanulnak a korábbi kritikákból. Elmondható, hogy mára az igényes szöveggondozás mellett alapkritériummá vált a latin eredeti közreadása, csakúgy a Bél-kutatás egyetemi műhelyeinek bevonása a munkába, aminek az ezután következő munkálatok számára is példaként kell szolgálnia. Így rendhagyó ismertetésünk végén ismét csak azon örömmünknek adunk hangot, hogy az elmúlt néhány évben ilyen szépszámú kiadvánnyal gyarapodott Bél Mátyás vármegyeleírásainak sora (s akkor még nem is említettük az időközben szintén megjelent *Esztergom vármegye leírását*). Bízunk benne, hogy e folyamat ezután sem fog szünetelni, s a nem is olyan távoli időben elmondható lesz: Bél *Notitia*jának mind egykoron megjelent, mind pedig kéziratban maradt részei immár magyar nyelven is hozzáférhetőkké váltak.

Horváth Gergely Krisztián

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bél Mátyás 1957: *Esztergom vármegyéről*. (ford. Prokopp Gyula, szerk. és jegyzetek: Zolnay László) Tatabánya
- Bél Mátyás 1968: *Heves megye ismertetése 1730–1735*. (ford. és magyarázatokkal ellátta: Soós Imre) Eger
- Bél Mátyás 1977: Vas vármegye leírása. 8. rész. *Vasi Szemle* 3. sz. 446–469.
- Bél Mátyás 1984a: *Hungáriából Magyarország felé*. (válogatta, bev. tan. és jegyzetek: Tarnai Andor, ford. Déri Balázs, Donáth Regina, Tarnai Andor) Budapest /Magyar Ritkaságok/
- Bél Mátyás 1984b: *Magyarország népének élete 1730 táján*. (válogatta, s. a. rend., bev. tan.: Wellmann Imre, ford. Wellmann Imre és Püspöki Nagy Péter) Gondolat, Budapest /Történetírók Tára/
- Benda Kálmán 1972: lásd: Benda Kálmán – Glatz Ferenc – Stier Miklós: Helytörténeti kiadványok. *Századok* (106) 3. 743–753.
- Bredetzky Sámuel 1821: Oedenburger Comitatus. In: Csaplovics, Johann (Hrsg.) *Topographisch-Statistisches Archiv des Königreichs Ungern*. Wien II./422–457.
- Dékány Kálmán 1903: *Bél Mátyás földrajza*. Marosvásárhely
- Haan Lajos 1879: *Bél Mátyás*. Budapest
- Dr. Kápolnai Iván 1984: Emlékezés Bél Mátyásra. *Statisztikai Szemle* (62.) 10. 1009–1018.
- Kiss József 1833: Sopron Vármegye Esmertetése. *Tudományos Gyűjtemény* I. 5–41.
- Lóczy István 1982: Bél Mátyás és Somogy megye. In: Marton István (szerk.) *Bél Mátyás emlékezete Balatonkeresztúron*. Községi Közös Tanács, Balatonkeresztúr, 64–67.

- Lukács Károly 1943: A Balatonvidék földrajza kétszáz év előtt. Bél Mátyás „Notitia Comitatum Veszpremiensis, Simighiensis et Szaladiensis” c. kéziratának fordítása és ismeretése In: *Magyar Biológiai Kutatóintézet munkái* 15. Pécs, 220–300.
- Magda Pál 1819: *Magyar országnak és a' határ őrző katonaság vidékének leg újabb statisztikai és geográfiai leírása*. Trattner János betüivel 's költségével, Pesten.
- Reisz T. Csaba 2002: Recenzió Bél: *Sopron vármegye leírása I. c. kötetéről. Levéltári Közlemények* 1–2. 305–310.
- Szekfű Gyula 1989: *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest
- Szelestei N. László 1984: *Bél Mátyás kéziratok hagyatékának katalógusa*. MTA Könyvtár, Budapest
- Szelestei N. László 1993: *Bél Mátyás levelezése*. Budapest
- Tarnai Andor 1955: Bél Mátyás ismeretlen művei. *Magyar Könyvszemle* január–június, 123–128.
- Tóth István 1982: Bél Mátyás Pécs-Baranyai kapcsolatai. In: Marton István (szerk.) *Bél Mátyás emlékezete Balatonkeresztúron*. Községi Közös Tanács, Balatonkeresztúr, 79–88.
- Tóth István 1984: Bél Mátyás leírása Baranya megye gazdasági és társadalmi viszonyairól. In: *A magyarországi értelmiség a XVII–XVIII. században*. Szeged, 137–140. /A Csongrád megyei Múzeumok Igazgatósága által 1984 március 5–6-án tartott tudományos konferencián elhangzott előadások/

MELLÉKLET

Bél Mátyás magyar nyelven olvasható műveinek bibliográfiája, – a kivonatolt munkák is. (Az egyes fordításokhoz rendelt tanulmányokat külön nem véve fel.)

- Bács-Bodrog vármegye. (ford. és jegyzetek: Szóts Rudolf) In: *Bács-Kiskun Megye Múltjából VI*. Budapest, 1982. 69–92. (bevezetéssel)
- A Balatonvidék földrajza kétszáz év előtt. Bél Mátyás „Notitia Comitatum Veszpremiensis, Simighiensis et Szaladiensis” c. kéziratának fordítása és ismertetése. (írta és ford. Lukács Károly) In: *Magyar Biológiai Kutatóintézet munkái* 15. (szerk. Entz Géza †) Tihany, 1943. 220–300. (Reprintje: Bél: *Veszprém vármegye leírása* 1989, 155–236.)
- Békés vármegye leírása*. (a kötetet szerkesztette: Krupa András, ford.: P. Szalay Emőke – Pánczél Barnabás, lekt. Erdmann Gyula) Gyula, 1993. /Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból 18./
- Bereg megye leírása. Laurensik Keresztély kiegészítéseivel (kb. 1846–48) (ford., bev. és jegyzetek: Balogh István) In: *Szabolcs-Szatmár megyei helytörténetírás V–VI*. (szerk.: Dr. Gyarmathy Zsigmond) Szabolcs-Szatmár Megyei Levéltár, Nyíregyháza, 1985. 9–71. /Szabolcs-Szatmár Megyei Levéltár Kiadványai/
- Bél Mátyás kézírata a magyarok öltözködéséről és erkölcséről. (írta és ford. Vida Tivadar) *Orvostörténeti Közlemények* (XXIII) 1977/4. 123–130.
- Bihar megye leírása. (ford.: P. Szalay Emőke, bev. és jegyzetek: Csorba Csaba) In: *A Bihari Múzeum Évkönyve II*. Berettyóújfalú, 1978. 51–107.
- A Bodrogi közről. – Zemplén vármegye*. (ford., bev. és jegyzetek: Püspöki Nagy Péter) Madách Kiadó, Pozsony, 1977, valamint *Irodalmi Szemle* (20.) 1977/10. 904–920.
- Buda város leírása 1. A kezdetektől Mohácsig*. (ford. Déri Balázs, szerk. Csomor Tibor) Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest, 1987. /Fejezetek Budapest múltjából 2./

- Buda város leírása 2. A török Buda.* (ford. Déri Balázs, szerk. Csomor Tibor) Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest, 1990. /Fejezetek Budapest múltjából 3./
- Buda város leírása 3. Buda visszavívása.* (ford. Déri Balázs, szerk. Faragó Éva) Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest, 1993. /Fejezetek Budapest múltjából 3/a./
- Buda visszavívásáról.* (ford., jegyzetek: Déri Balázs) Zrínyi Katonai kiadó, Budapest, 1986.
- Csepelsziget és Budafok kétszáz év előtt.* (írta és ford. Bodor Antal) Magyar Társaság Falukutató Intézete kiadása, Budapest, 1936.
- Csongrád és Csanád megye leírása. (ford. Lakatos Pál és Téglássy Imre) In: *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1980–81.* (II.) Szeged, 1984.
- Esztergom vármegyéről.* (ford. Prokopp Gyula, szerk. és jegyzetek: Zolnay László) Komárom megyei Tanács V. B. Művelési [sic!] Osztálya, Tatabánya, 1957 (2. kiad.: 1968) – szemelvényes fordítás. (A 80 oldalas kötet tartalmazza még Helischer József 1823–1827 között írt, alapvetően a béli kéziratot követő szemelvényes megyeleírását.)
- Esztergom vármegye leírása* (ford. Deák Antal András) Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Igazgatósága, Esztergom, 2001.
- Fejér megye leírása. (ford. Prokopp Gyula) In: *Fejér megyei történeti évkönyv 11.* Székesfehérvár, 1977. 83–118.
- Gömör vármegye leírása. (1749)* (ford. Tóth Péter, jegyzetek, bevezető nélkül) KLTE – Néprajzi Tanszék, Debrecen, 1992. /Gömör Néprajza XXXV./
- Heves megye ismertetése 1730–1735.* (ford. és magyarázatokkal ellátta: Soós Imre) Eger Vára Barátainak Köre, Eger, 1968.
- Heves megye ismertetése. 1730–1735.* (szerk. Bán Péter, ford. Kondorné Látkóczki Erzsébet) Eger, 2001 /A Heves Megyei Levéltár Forráskiadványai 8./
- Hungáriából Magyarország felé.* (válogatta, bev. tan. és jegyzetek: Tarnai Andor, ford. Déri Balázs, Donáth Regina, Tarnai Andor) Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1984. /Magyar Ritkaságok/ – ebben Pozsony és Nógrád vármegye egy része.
- Komárom vármegye.* (Ford. Vilimszky László, s. a. rend. és szerk.: Koncsol László), Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 1996. /Csallóközi Kiskönyvtár/
- A Kővári Kerület története. (ford. és jegyzetek: Szóts Rudolf) In: *Bács-Kiskun Megye Múltjából VI.* Budapest, 1982. 93–123. (bevezetéssel)
- A kunok és jászok avagy filiszteusok kerületei. (ford. és jegyzetek: Illyés Bálint – Szóts Rudolf) In: *Bács-Kiskun Megye Múltjából I.* Kecskemét, 1975. 7–51. /A Bács-Kiskun Megyei Levéltár Kiadványai II./
- Magyarország népének élete 1730 táján.* (= 1. *Magyarország mezőgazdaságáról* 36–372., 2. *Magyarország szőlőiről és borairól* 376–440., 3. *Magyarország gabonakereskedelméről* 443–445. 4. *Értekezés a magyarok öltözetéről és szokásairól* 449–478.) (válogatta, s. a. rend., bev. tan.: Wellmann Imre, ford. Wellmann Imre és Püspöki Nagy Péter) Gondolat, Budapest, 1984. /Történetírók Tára/
- A magyarországi halakról és azok halászatáról (a Tractatus de re rustica Hungarorum részlete).* (ford.: Deák András) Vízdok, Budapest, 1984.
- Pest megyéről.* (ford. Szabó Béla, jegyzetek: Pintér Emilné, szerk. Ikvai Nándor) Szentendre, 1977. /Pest Megyei Múzeumi Füzetek X./
- Pest-Pilis-Solt vármegye. (ford. és jegyzetek: Szóts Rudolf) In: *Bács-Kiskun Megye Múltjából VI.* Budapest, 1982. 9–67. (bevezetéssel)
- Pest város leírása.* (ford. Szálka Irma, szerk. Csomor Tibor) Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteménye, Budapest, 1985. /Fejezetek Budapest múltjából 1./

- Sopron vármegye leírása I.* (szerk. Kincses Katalin Mária, ford. Déri Balázs, Földváry Miklós, Tóth Gergely) Soproni Levéltár, Sopron, 2001. /Sopron Város Történeti Forrásai C/ sorozat, 2. kötet/
- Szabolcs megye a XVIII. században. (bev. és ford. Balogh István), kiegészítve Schemberger Ferenc „Pótlás Bél Mátyás nemes Szabolcs megye leírása történeti művéhez” c. dolgozattal (1784) In: *Szabolcs-Szatmár megyei helytörténetírás I–II.* (szerk.: Dr. Gyarmathy Zsigmond) Szabolcs-Szatmár Megyei Levéltár, Nyíregyháza, 1979. 12–44.; ill. 45–76. /Szabolcs-Szatmár Megyei Levéltár Kiadványai/
- Szatmár megye ismertetése. (ford. Soós Imre) In: *Szabolcs-Szatmár megyei helytörténetírás III–IV.* (szerk.: Dr. Gyarmathy Zsigmond) 24–77. vö. uo.: Kávássy Sándor: Ismertetések a régi Szatmárról. 9–92. Szabolcs-Szatmár Megyei Levéltár, Nyíregyháza, 1982. /Szabolcs-Szatmár Megyei Levéltár Kiadványai/
- Tolna vármegye leírása. (ford. és előszó dr. Kun Lajos, lekt. dr. Prokopp Gyula). In: *Tanulmányok Tolna megye történetéből IX.* (szerk. K. Balog János) Tolna Megyei Tanács Levéltára, Szekszárd, 1979. 327–364. (életrajzi függelékkel kiegészítve)
- Az újkori Magyarország földrajzi-történelmi ismertetése. Komárom vármegye.* (ford. Vilimuszky László) József Attila Megyei Könyvtár, Tatabánya, 1989.
- Az újkori Magyarország földrajzi-történelmi ismertetése. Moson vármegye.* (ford és bev. tan. (3–31.): Mihály Ferenc, lekt. Gecsenyi Lajos). Moson-Magyaróvári Helytörténeti Füzetek IV. Mosonmagyaróvár, 1985.
- Vas vármegye leírása. (ford. Tihanyiné Szálka Irma, bev. és jegyzetek: Bendefy László) *Vasi Szemle* 1976/1: 108–125; /2: 241–257; /3: 463–476; /4: 567–582; 1977/1: 60–80; /2: 266–294; /3: 446–469.
- Veszprém vármegye leírása.* (ford. Takáts Endre, lekt. Kredics László és Wellmann Imre) (szerk.: Madarász Lajos) Veszprém, 1989. /A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 6./
- Zala vármegye leírása. (ford. Szabó Béla) In: *Zala megye a XVIII–XIX. században két korabeli leírás alapján.* Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 1999. 11–70. /Zalai Gyűjtemény 46./

Reisz T. Csaba: *Magyarország általános térképének elkészítése a 19. század első évtizedében. Lipszky János és segítői térképészeti vállalkozásának ismertetése.*

Cartofil, Budapest, 2002. 512 oldal, 16 tábla, 2 térkép melléklet

A szerző által monográfiának minősített és feltétlenül tanulmányozásra érdemes munka ismertetéséhez a recenzens a személyes ismeretség előnyével és az elfogultság esetleges veszélyétől óvakodva kezd hozzá. A kötet tanulmányozása számtalanszor bizonyította, hogy az évekkel ezelőtt, még Reisz T. Csaba egyetemi tanulmányai idején kialakult diák–tanár, majd később kollegiális kapcsolat több előnnyel, mint hátránnyal jár. A folyamatos munkakapcsolat lehetővé teszi ugyanis, hogy az objektivitás igényét folyamatosan szem előtt tartva, a kutatásnak, a feldolgozásnak és a kiadásnak olyan mozzanatai is megragadhatóak legyenek, amelyek egyébként nem tűnnének fel, illetve könnyen elsikkadhatnának.

Reisz T. Csaba nem csupán egy, a már terjedelmével is tiszteletet parancsoló munka témájának tudományos feldolgozását, közreadását végezte el, hanem ő volt egy személyben a kötet igen gondos tördelője, nyomdai előkészítője és kiadója is. Amikor kézbe vesszük a kiadványt, azonnal megállapíthatjuk, hogy a Cartofil Kiadó ezzel az első kötetével úgy jelentkezik a könyvpiacra, hogy az igényes tartalom mellett minden bizonnyal kielégíti a külső megjelenésben is színvonalas-ságot kívánó olvasók elvárásait. A könyv megírása, majd kiadása a vállalkozó szerzőtől nem csupán a forrásai feldolgozásához nélkülözhetetlen, megfelelő szakmai felkészültséget, képzettséget, elméleti, tudományos ismereteket kívánt, hanem a szükséges gyakorlati jártasságot is. A monográfia átolvasása után óhatatlanul felmerül a gondolat, hogy a szerzőnek többek között nemcsak választott korszaka és korszaka szereplőinek napi könyvkiadói gyakorlatát sikerült megismernie, hanem e gyakorlat legjobb hagyományait úgy leste el, hogy azok saját, napjainkban is hasznosítható gyakorlatává váltak.

A megjelent kötetnek már a külső borítója feltűnő igényességet mutat. A főcím szövegéből kiderül, hogy térképtörténetet, illetve ennél is többet, egy mappa elkészítésének történetét kínálja a szerző. Ma a régi korok térképei iránti érdeklődés szerte a világon és Magyarországon is egyre jelentősebb. Nem csupán a tudományos igényű feldolgozások és az ismeretterjesztő közlemények tanúsítják ezt, hanem az antikváriumok kirakataiban feltűnő, nagyméretű, gyakran színezésükkel figyelmet keltő térképlapok is. A könyvborító nagyobb részét díszítő ábrázolás ez esetben nem hivalkodó térkép-reprodukció, hanem a *Mappa generalis*nak, azaz Magyarország általános térképének a maga korában is igényesnek minősült, igen szépen metszett kartus részlete. Figyelmes olvasónak kell lennie annak, aki a kartus alján megtalálja Lipszky Jánosnak, a térkép készítőjének, a térképészeti vállalkozást összefogó személyiségnek nevét. Az ő alakja indította Reisz T. Csabát

még egyetemi hallgatóként – a Hadtörténelmi Levéltár munkatársa, Böhm Jakab ösztönzése, majd a recensens biztatása alapján – kutatásra, és az ő alakja került fokozatosan az egyre sokrétűbb feldolgozás középpontjába.

A kötetet fellapozva a belső címdalalon szereplő alcím viszi közelebb az érdeklődőt a monográfia témájához. Itt jelenik meg ugyanis egyértelmű világossággal a térképész katonatiszt Lipszky János neve, amely az értő kutatóknak, legyenek azok kartográfusok, legyenek levéltárban dolgozók, kutatók, a 18–19. század fordulója utáni Magyarországgal foglalkozó történészek, a pontos, a megbízható lokalizálás biztosítékát jelenti. Az a körülmény, hogy „*a Lipszky*” máig fogalomként él és nem egy esetben pótolhatatlan, önmagában is jelzi, hogy sem a szerző, sem műve nem lehet érdemtelen a kutató érdeklődésére. Lipszky János munkásságának jelentőségét a kortársak és a közel egykorúak véleménye is alátámasztja. Mednyánszky Lajos már 1824-ben, a térkép utolsó szelvényének megjelenése után 16 évvel, a *Mappa generalis* lapjait mint „klasszikus értékű térképek”-et dicsérte. Splény Béla 50 évvel a szelvények elkészültét követően Lipszky térképével a kezében meglepetten állapította meg, hogy a medrét folyamatosan változtató Tisza kanyarulatai még részleteiben is mennyire megfeleltek a mappán ábrázoltaknak. 1856-ban a német tudományos szakirodalomban Lipszky térképét már mint a bámulat tárgyát, minden későbbi ábrázolás forrását mutatta be Emil Sydow, aki nem feledkezett el dicsérni a szerző rendkívüli szorgalmát sem. A 19. század végén Wilhelm Wolkenauer pedig Lipszky mappáját méltán a század elején készült térképek legjobbjai és legszebbjei között említette.

A rendkívüli szorgalom, a pontosság sem lett volna azonban önmagában elegendő a térképek elkészítéséhez. Éppen ezért utal az alcím további része Lipszky segítőire. A „segítők” – amint ez a kötet tanulmányozása során kiderül – ebben az esetben nemcsak a közvetlen munkatársakat, hanem a korban nélkülözhetetlen mecénásokat, a munkához méltó fizetést és a gyakorlati tevékenység elvégzéséhez szükséges támogatásokat is jelentik. Az utóbbiak a 18–19. század igényes térképeinek elkészítéséhez nélkülözhetetlenek voltak. Hiányuk az egyéni vállalkozás bukását is jelenthette, mint ezt a komolyabb pártfogók nélkül dolgozó, csupán polgári háttérrel rendelkező Korabinszky János Mátyás kudarca is mutatta. Lipszky munkáját saját kitarító szorgalma, szakmai felkészültsége mellett nemcsak jó érzékkel megválasztott, tudományosan felkészült munkatársai – mint például Bogdanich Dániel, Schedius Lajos vagy Zach Ferenc – segítették sikerre. A *Mappa* elkészítéséhez ugyancsak biztosítékot jelentettek a mecénások, akik között ott találjuk a Lipszkyt személyesen fogadó uralkodót, I. Ferencet, József nádort, Károly főherceget, a katonatiszti pályán működő térképész hadsereg béli előljáróit és a magyar arisztokraták közül kiemelkedő segítséget nyújtó Festetics Györgyöt, valamint Széchényi Ferencet. Az Udvari Haditanács támogatása mellett a kormányzások közül a Magyar Kancellária és a Helytartótanács rendeleteivel biztosították azt a szabad mozgást és munkalehetőséget, amelyet a térkép csillagászati alapon történő megszerkesztéséhez szükséges felmérések, a háromszögelések elvégzése igényeltek. A Helytartótanács tartotta a kapcsolatot a megyékkel és adta ki azokat az utasításokat, amelyek nyomán a helyi adatok pontosításába

a megyei mérnökök is bekapcsolódtak. Lipszky munkássága jól mutatja, hogy a pontos és tudományos igényű készült térképlapok, valamint az azok egyszerű használatát biztosító *Repertorium* csak a katonai és a polgári hatóságok, valamint az önkormányzatok olykor kelletlen, de végül mégiscsak hatékony, továbbá az egészen az uralkodóig terjedő támogatók segítségével készülhettek el.

A munkatársaknak és a segítőknek ez a teljesség igénye nélküli felsorolása is jelzi, hogy Reisz T. Csaba kötetének alcíme joggal minősíti térképészeti vállalkozásnak a *Mappa generalis* elkészítését. Hiszen mindazok, akik vállalkoznak, a szó eredeti értelmében és a *Magyar nyelv értelmező szótárának* tanúsága szerint „többé-kevésbé nehéz, kockázatos vagy komoly megfontolást kívánó feladat, munka elvégzését, lebonyolítását” vállalják. Lipszky és munkatársai – miként ezt a kötet szerzője világosan bemutatja és forrásokkal egyértelműen dokumentálja – valóban komoly és nehéz feladatot vállaltak és olyan kockázatos munkát végeztek, amely például a csillagászati méréseket végző Bogdanich Dániel, a Monarchia első matematikusa, tragikusan korai halálához vezetett. És amint a vállalkozás egésze nem volt azonos Lipszky János munkáját előkészítő levelezésével, adatgyűjtésével, a háromszögelési eljárások és a csillagászati mérések megszervezésével, lebonyolításával, a vetülettani alapok kidolgozásával, valamint a vármegyéknek a kéziratot pontosítását szolgáló javításával, majd mindezek alapján a végső kéziratot tisztázta elkészítésével, úgy Reisz T. Csaba sem fejezte be kutatásait ezen a ponton. A *Mappa generalis* kiadása ugyanis a kéziratot kirajzolódó térkép sokszorosításához szükségessé tette annak rézmetszetes formában való elkészítését is. Így a vállalkozás bemutatása a térkép szelvényeinek metszésében résztvevő Pixer Gottfried és Karacs Ferenc munkásságát is tárgyalja. A kész rézlemezokről a térkép megjelentetése az egyes szelvények 1804 és 1808 közötti kinyomtatásával folytatódott. A térképszelvények főforgalmazója és legjelentősebb árusítója a pesti Kilián Testvérek Könyvkereskedés volt.

A teljes vállalkozáshoz tartozott a mutatókönyv, a *Repertorium* összeállítása és 1808. évi közreadása. A kötet nemcsak a térképen feltüntetett valamennyi *objectum* egyszerű visszakereshetőségét szolgálja, hanem a helységek valamennyi egykor használt nyelvi változatát is közli. A vállalkozás 1810-ben zárult. Ekkor jelent meg a *Mappa generalis* kilenc térképszelvényének és három, a Magyarország közigazgatási beosztását áttekinthető csatlakozó szelvényének alapján készített egylapos változat, a *Tabula generalis*.

Az alcímben jelzett témakörök áttekintése után az érdeklők bizonyára természetesen és logikusnak minősítik, hogy az említett kérdéseket a monográfia kimerítően tárgyalja. A Reisz T. Csaba által igen áttekinthetően megszerkesztett és olvasmányos stílusban előadott mondanivaló azonban a hazai térképtörténeti tárgyalásban egyáltalán nem magától értetődő. Térképtörténeti szakirodalmunk legtöbb szerzője ugyanis kartográfus és geodéta, aki a térkép készítőjének kartográfiai tevékenységét és a korábbi évszázadok kész térképeit szemléli, elemzi és értékei szakterülete szempontjából. A megközelítésnek ez a módja az elmúlt korok térképeit természetesen nem elsődlegesen történeti forrásnak tekinti és a feldolgo-

záshoz szükséges információinak kiegészítésére sem egyéb történeti források bevonásával törekszik.

Reisz T. Csaba kutatásai során fokozatosan jutott el arra az álláspontra, hogy a hazai gyakorlattól eltérő, új szempontú, a német nyelvterületen már elméletileg is kidolgozott komplex térképtörténeti feldolgozást készítsen. Lipszky Jánosnak a kor törekvéseibe helyezett munkásságát nemcsak ismertetni akarta, hanem az előzmények bemutatásával az újdonság, a tudományos munka új minőségének világos érzékeltetésére is törekedett. Kitartó kutatásai során az eddig nyomtatásban megjelent források és a szakirodalom egésze mellett a Lipszkyvel kapcsolatos teljes levéltári anyagot is feltárta. A magyarországiak mellett kutatott a szlovákiai levéltárakban is és áttekintette a bécsi levéltárak, kéziratárak forrásait. Munkájának kézenfekvő, de a tényleges munka során ugyancsak számos gondot felvető részét jelentette a Lipszkyhez kapcsolható térképek teljes katalógusának elkészítése. A források elérhető teljes köre és a szakirodalom áttekintése tette világossá számára, hogy a Johannes Dörflinger bécsi történész professzor által kidolgozott követelményrendszernek megfelelő, valamennyi térképtörténeti kérdésre választ kereső munka megírására kell vállalkoznia. A Dörflinger-féle komplex térképtörténeti kutatás szempontjai értelmében a feldolgozás során nyomon kell követnie a térképeket, az elkészítésükkel kapcsolatos igény felmerülésétől utóéletükig. Ezt az elvet követve eredményesen és magas színvonalon oldotta meg Reisz T. Csaba a *Mappa generalis* elkészítésének bemutatását. Végigkísérte a térképek kéziratok lapjainak megszületését, vizsgálva a munka első szakaszában részt vevő személyek pályáját, tudománytörténeti jelentőségét. Foglalkozott a sokszorosítást lehetővé tevő rézmetszetek elkészítésével, majd a térképek kiadásával, a kiadó történetével. Utalt a térképek felhasználására és utóéletükre, valamint a Lipszky-féle térképészeti hagyaték későbbi sorsára is.

Reisz T. Csabát munkája során nemcsak sokoldalú képzettsége segítette, de az a mindenkori támogatás is, amelyet a történész szempontjából „rokon szakterületeken” dolgozó kollégáktól kapott. Elsősorban kartográfiai szakkérdésekkel kapcsolatban merültek fel olyan nehézségek, amelyek megoldásához a térképész kollégáktól kapott mindig segítőkész és érdemi segítséget. A recenzens úgy látja, hogy Reisz T. Csaba új kötetének eredményei jól mutatják egyrészt a komplex térképtörténeti kutatások szükségességét, az ebben rejlő lehetőségeket, az eredményes megoldásokat, másrészt pedig a különböző szakterületeken kutató kollégák egymásrautaltságát és együttműködésüknek nélkülözhetetlen voltát.

Anélkül, hogy a kötet tartalmának fenti bemutatását akár csak közelítőleg kiemertőnek, teljesnek minősíthetnénk, meg kell említenünk a szerző munkájának, munkamódszereinek olyan jellemzőit, amelyekre külön is érdemes figyelmet fordítanunk.

A feldolgozást első lapjától az utolsóig világos, egyértelmű fogalmazás jellemzi. Az előadottak gyakran didaktikus módon magyaráznak egy-egy kérdést, nem titkolva a szerző kételyeit, bizonytalanságait sem, és emellett az olvasót további kutatásra buzdítva és a tudományos munkában továbblépésre vezetve.

Reisz T. Csaba rendkívül pontos, sokszor már-már a következő kutatónemzedéket előzékenységgel elkényeztető jelzetei, hivatkozásai mind azt a célt szolgálják, hogy felmerülő kételyeinket az eredeti források ismételt kézbevitelével eloszlássuk vagy új utat választva, más módon kutassunk tovább. „Előzékeny hivatkozásai” nem csupán a levéltári anyag pontos jelzeteit kínálják, hanem olykor egy-egy nehezebben hozzáférhető nyomtatott anyag őrzési helyét is közlik. A kutatás történetére vonatkozó megjegyzései sem egyszerűen a szerző kitarását, igen jó kapcsolatteremtő készségét dokumentálják, hanem egyrészt jól mutatják azokat a lehetőségeket, amelyek egy-egy adat megtalálásához elengedhetetlenek voltak, másrészt hasznos ötletként szolgálhatnak a további munkára vállalkozóknak is. Azzal, hogy még az elveszett forrásokról is tájékoztatást kapunk, a teljes forrásbázisban rejlő további lehetőségekre, a téma alaposabb historiográfiai értékelésére irányulhat figyelmünk.

A pontosság igénye nemcsak a jegyzetekben, hivatkozásokban jelentkezik, hanem jellemzi a források elemzésénél alkalmazott filológiai módszert is. Így például a Gothában élt Zach Ferenc leveleiben szereplő csillagászati, vetülettani javaslatokat, érveket sikerült a szerzőnek szinte szó szerint kimutatni a vállalkozással kapcsolatban keletkezett kérvényekben, jelentésekben. Összegyűjtötte Reisz T. Csaba továbbá az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött *Reperotium* Schedius Lajos által használt példányában szereplő kéziratos bejegyzéseket, amelyeket a Függelékben külön táblázatban közöl. Ugyancsak az aprólékos, pontos, filológiai munka eredményeként sikerült a szerzőnek számos, a szakirodalomban fellelhető hibát és téves adatot kijavítani. Csak kívánni és remélni lehet, hogy a jelen kötet olvasói a helyes adatokat használva minél előbb átviszik a köztudatba a kutatás új eredményeit.

A világos fogalmazást, a pontosságot, a gazdag hivatkozásokat szerencsésen egészíti ki és erősíti a jól követhető és arányos szerkesztés. A tudományos munkák áttekinthető szerkezete már önmagában is jelzés értékű, mert csak az a kutató, az a szerző tudja anyagát világosan tagolni, aki azt kimerítő alaposággal ismeri.

Külön értéke Reisz T. Csaba munkájának az az emberközpontú tárgyalás, amellyel az egész feldolgozást rendkívül élővé sikerült tennie. Az emberközpontúság ez esetben azt jelenti, hogy valamennyi témakör áttekintésében az emberek a főszereplők, ők állnak a tárgyalás középpontjában, talán ezzel azt is jelezve, hogy a szerző számára igazában ők a legérdekesebbek. A *Mappa generalis* megszületésének minden szakaszát életrajzok, pályaképek során kísérhetjük végig. A Lipszky család napjainkig terjedő történetének áttekintésében Reisz T. Csaba – az újabban felmerült adatok ismeretében – saját korábbi kutatási megállapításait is helyesbíti. Olyan genealógiát kapunk itt kézhez, amely nem az életet elfedő száraz adatokból, hanem a mindennapok élő embereinek portréiból alkotnak nemzedékrendi táblázatot. A nem kis nehézség árán, a család még ma élő tagjaival is személyes kapcsolatot teremtő szerző olyan forrásokat tudott vizsgálatába bevinni, amelyek néhány év elteltével talán teljesen feledésbe merültek volna. Lipszky János családjának bemutatása mellett számos rövidebb-hosszabb életrajzot, pályá-

képet kapunk, főként a mappa készítését segítő munkatársokról, így Bogdanich Dánielről, Zach Ferencről, Schedius Lajosról, a rézmetszőkről és a forgalmazást bonyolító Kilián testvérekről.

A *Mappa generalis* megszületését bemutató kötet témaválasztása és tartalmi erényei alapján is méltán tarthat igényt a nemzetközi érdeklődésre. Szerencsés megoldást talált a szerző a magyarul nem tudó kollégák legalább alapvető tájékoztatására. A kötet befejezéseként ugyanis egy 70 oldalnyi terjedelmű, a monográfia fejezetbeosztását követő összefoglalást és a tartalomjegyzéket találjuk angolul, németül és szlovákul. A külföldi kutatók ugyancsak használni tudják azt a 63 daraból álló *Iratgyűjteményt*, amely eredeti nyelven azokat a levéltári forrásokat tartalmazza, amelyek a térképtörténetre és különösen a *Mappa generalis* elkészítésére vonatkoznak. Ezeket a forrásokat gazdagítják még a lábjegyzetekbe került, ugyancsak eredeti nyelvű, bőséges forrásidézetek is. Végül a *Függelék*ben olvasható németül Lipszky János életrajza, amelyet jegyzetei alapján Gyurikovits György állított össze 1847-ben.

A recenzensnek lehetősége volt végigkísérni Reisz T. Csabának Lipszky János munkásságát és a *Mappa generalis* elkészítését kutató tevékenységét az első térképjegyzék összeállításától és a vonatkozó irodalom bibliográfiai gyűjtésétől kezdve a jelen kötet megírásáig. Az olvasó az elkészült és a most ismertetett kötettel egy hosszú éveken át rendkívüli szorgalommal és kitartással folytatott kutatás végső eredményét veheti kézbe. A munka jelenlegi formájában az indulás idején remélténél jóval többet tartalmaz, hiszen a kitartó és a sokrétű forrásfeltárás számos új eredményt hozott. Külön örömet jelent, hogy Reisz T. Csaba esetében a szorgalom mellé még szerencse is társult. Hiszen a szerencsének is szerepe volt abban, hogy 1997-ben váratlanul felbukkantak a már elveszettnek hitt, a megyék által egykor javított kéziratos térképlapok. Az ezeken szereplő feljegyzések ismeretében teljes bizonyossággal és joggal állapíthatta meg a szerző, hogy az egész országot egységben, matematikai számítások és csillagászati felmérések alapján ábrázolt Lipszky-féle *Mappa generalis* rendkívüli pontosságát, megbízhatóságát annak is köszönheti, hogy adatait helyi, azaz megyei szinten ellenőrizték és javították.

A térképlapok megjelenése idején a Helytartótanács a terjesztésre vállalkozó Kilián Könyvkereskedést már 1806–1807-ben arra kötelezte, hogy a legjelentősebb oktatási intézmények kapjanak ingyenes példányokat a mű egészéből. 1807 tavaszán pedig ugyancsak a Helytartótanács utasította a törvényhatóságokat, hogy mind a *Mappa generalis*t, mind a *Repertorium*ot fizessék elő, hogy majd a napi hivatali munkában azt használhassák. Reisz T. Csaba munkájáról szólva a recenzens csak azt kívánhatja, hogy mindazok, akik térképtörténeti kutatásokkal foglalkoznak, vagy akik a régi, történeti forrásértékű térképek iránt érdeklődnek, ne egyszerűen monográfiát látva a kiadványban olvassassák egyes fejezeteit, hanem azt kézikönyvként, ugyancsak a napi munkájukban folyamatosan tanulmányozzák! Meggyőződésem, hogy az utóbbi módszer mindannyiunk javára fog szolgálni.

Bak Borbála

Kis magyar várostörténet

Bácskai Vera: *Városok Magyarországon az iparosodás előtt*. Osiris, Budapest, 2002. 172 oldal

Egy tudomány történetét sokféleképp meg lehet írni, akárcsak egy kutatási tárgyét. A feladat akkor válik igazán érdekessé, ha ezt a kettőt egyszerre kell megtenni. Bácskai Vera erre vállalkozik a *Városok Magyarországon az iparosodás előtt* című legújabb munkájában. Bár a monográfia címe alapján a preindusztriális város, tehát egy történeti tárgy históriáját ígéri, az olvasó már a bevezetésben fontos, a várostörténetre vonatkozó megállapításokkal találkozik. Valamint azzal a személyes hanggal, ami többször visszaköszön a könyv olvasása közben: a szerző felvállalja, hogy – mások eredményeit is felhasználva, ám – főleg személyes kutatásai, eredményei, hipotézisei alapján rajzolja meg a magyar város első több mint nyolcszáz évét.

A szerző igen sokrétű, a várost és a városlakót számtalan szempontból vizsgáló kutatói múltja alapján joggal hozhatta meg ezt a döntést. Az eredmény egy könnyed, jól olvasható, lényeglátó, a fiatal és az érett kutató számára egyaránt élvezetes olvasmány, mely egyben azt a várostörténeti szintézist is megadja, mellyel régóta volt adós a hazai társadalomtörténet-írás.

A mű szerkezete kronologikus logikát követ, ám a történeti korszakok esetében szakít a magyar ország-, illetve városmonográfiáknál megszokott politika–gazdaság–társadalom–művelődés négyes egységével. Ehelyett az adott korszak várostörténetét azon a problémán keresztül közelíti meg, mely a kortársak, illetve a várostörténész számára a legjelentősebb volt. Így a középkor a *civitas* kontra *oppidum*, a kora újkor a hanyatlás kontra átrendeződés, a 18. század a városhálózat, a 19. század pedig a polgárosodás kérdésén keresztül kerül kifejtésre. A nyugat-európai társadalomtörténet-írásban megszokott, nálunk talán meglepő megközelítésnek köszönhetően a várostörténet iránt csak felszínesen érdeklődő olvasó is megértheti, hogy a várostörténeti kutatások kérdésfeltevései hogyan fogalmazódtak meg a konkrét történeti problémák a történész korára jellemző szellemi háttér metszetében.

A kötet számos olyan bevett történeti közhellyel számol le, melyek a mai napig erősen jelen vannak oktatásunkban. Ezt azért is igen fontosnak tartom, mert gyakorló egyetemi oktatóként nap mint nap szembesülök azzal a visszás helyzettel, hogy a történészhallgatók egy jelentős része determinista modellekkel értelmezi a történelmet, anélkül, hogy ezen modellek eredetét, kontextusát, vagy akár megnevezését is ismerné. A determinista modellek legnagyobb hátránya, hogy egy optimális fejlődési irányt meghatározva mindent fejletlennek vagy retrográdnak minősítenek, ami eltér a kiválasztott ideáltól. A várostörténetben a determinista történeti hagyomány az angol indusztriális városfejlődést tekintette az ideális

példának, amihez képest a francia és a nyugati német megkésettnek, az Elbától keletre fekvő területek pedig egyenesen torznak minősült.

Bácskai Vera nemcsak a hazai várostörténetben mozog otthonosan, hanem igen jól ismer más európai történeti hagyományokat, mindenekelőtt az angolt és a németet. Könyvében tehát többször joggal figyelmeztet arra, hogy sokszor az optimálisnak tartott példa sem felel meg a determinista történészek elvárásainak. Még az angol városhálózat is rendelkezik számos olyan kis- és középvárossal a 19. században, melyet a legjobb esetben is csak közvetve érintett meg az industrializáció. „A városállomány összetétele” – pedig nemcsak nálunk, hanem „más európai országokban is elég nagy folytonosságot mutat, és csak csekély mértékben bővült új városokkal [...] amelyek száma, a közhiedelemmel szemben, elsősorban Angliában és kisebb mértékben Németországban, a Ruhr-vidéken volt jelentős, és majd a (19.) század második felében vált számottevővé.” (167).

A várostörténet-írás két megközelítése, a monografikus, azaz egyetlen város történetére koncentráló, illetve a várost rendszerben vizsgáló közül Bácskai Vera ebben a művében is az utóbbihoz kapcsolódik. Ez lehetőséget ad számára, hogy bemutassa a hagyományos jogi, privilégium-központú megközelítés következtetlenségét mind a városok számának meghatározásánál, mind a városi társadalom és gazdaság jellemzésénél. Az *oppidum*ok igen heterogén köre például így nem falusias, azaz elmaradott jellegénél fogva jelenik meg mint a korai Mályusznál, nemcsak speciális fejlődésén, „mezővárosiasodásán” keresztül, mint Szűcs Jenőnél, hanem a „kisvárosodás” folyamatának meghatározó részeként, mely így elhelyezhető és értelmezhető a hosszú időtartamú hazai városfejlődésben éppúgy, mint az európaiban.

Az *oppidum*ok belső, illetve a *civitas*okhoz képest való meghatározása természetesen korántsem lezárt. Bácskai Vera kettős elkülönítése (*oppidum* – fal nélkül, földesúri joghatóság alatt, *civitas* – fallal, központi joghatóság alatt) operatívnak tűnik. A két csoport együttes kezelése mindenestre lehetővé teszi, hogy a magyar városfejlődés ne a folyamatos válságokon és a lesújtó elmaradottságon keresztül jelenjen meg a történetírásban.

A mezővárosokra és a szabad királyi városokra egyaránt jellemző, a 15. század végétől megerősödő agrártermelés az európai gazdasági átrendeződéshez való alkalmazkodásnak is tekinthető. Ebből a szempontból a háborúkkal – egyébként nem csak Magyarországon – terhes 17. század olyan továbbmutató jellegzetességei is megjelennek, mint a városok mind szorosabb szerveződése, illetve nem lebecsülendő gazdasági ereje, melynek köszönhetően az igen tetemes adóterheket is képesek voltak fizetni.

A mezővárosokat a várostörténetből azért sem lehet kihagyni, mert már a középkorban is fontos szerepük az újkorban még tovább erősödik, sőt a polgárosodás társadalmi folyamatai itt kisebb ellenállásba ütköznek, mint a királyi városokban. „Paradox módon e negatívum (a földesúri joghatóság) teremtett e városokban kedvezőbb feltételeket a modern értelemben vett polgárság kialakulásához” (130). Hasonlóképp torzító lehet a nemesség városba áramlásának jogi alapú elíté-

lése, vagy a megkésett magyar fejlődéssel való magyarázata, hiszen ez a folyamat éppúgy végbemegy az ideálisnak tartott Nyugat-Európában is.

A nyugati példákkal való összehasonlítás végig jelen van Bácskai könyvében, ám ez sosem jelenti egy ideális és egy megrekedt típus összevetését. A nyugati példák a bevett modellek cáfolatára vagy árnyalására, illetve a magyar specialitások kidomborítására szolgálnak. Ilyen jellegzetesség az országos központ, vagy nagyváros hiánya a Kárpát-medencében a 19. század első harmadáig. Ekkor Pest-Buda szédületes, a nyugat-európai metropoliszoknál is jóval lendületesebb növekedése megindul, amit ugyanakkor nem követ a regionális központok, Nyugat-Európára jellemző dinamikus növekedése a 19. század során. Szintén magyarországi specialitás, hogy az agrárvárosok és a városi őstermelés a középkorra, és főleg a kora újkorra jellemző dominanciája alig csökken a 19. század során, csak néhány iparvárossal, illetve vasúti csomóponttal bővül a városállomány.

A magyar sajátságának tartott mezővárosi fejlődés ugyanakkor szervesen illeszkedik a Nyugat- és Közép-Európa más országaiban megfigyelt ún. strukturális urbanizációhoz, melynek lényege, hogy a preindusztriális városrendszer az egyre intenzívebb áru- és információcserének köszönhetően mind több nagy-, közép- és főleg kisközponttal fedi le a teret, mintegy előkészítve azt az industrializáció befogadására. Ebből a szempontból nem megvetendő jelenség a magyar városhálózat újkori, és főleg a 19. században megfigyelhető viszonylagos stabilitása. Bácskai megállapítása szerint a dualizmus kori városhálózat lényegében már a század elején készen állt. Az állam és az iparosodás – a korábbi tétellel szemben – tehát nem felforgatta a korábbi városrendszert, hanem kihasználta azt.

Az urbanizáció számos történeti értelmezése közül Bácskai a Hohenberg – Hollen Lees szerzőpárost, illetve Jan De Vriest idézi. Ezzel alátámasztja saját funkionalista várostörténeti megközelítését, amit Hohenberg és Hollen Lees is követ, illetve amit – a strukturalista urbanizáció kora újkori jelentőségének hangsúlyozásával – De Vries eredményei is indokolnak. Ezzel Bácskai Vera Nagy Lajossal folytatott kutatását is elhelyezhetjük a Keleti Károly, Dávid Zoltán, Gyimesi Sándor-féle magyar funkionalista várostörténeti hagyományban, melynek máig legfontosabb klasszikusa a Bácskai–Nagy szerzőpáros Magyarország 1828-as piackörzeteire és piacközpontjaira vonatkozó műve.

Az 1828-ra vonatkozó kutatás a piacközpont és a piackörzet kapcsolatából indul ki, de vajon milyen szoros a kapcsolat a piacközpontok között? Vajon létezik-e egységes városhálózat a Kárpát-medencében akkor, amikor egységes piacról még nem beszélhetünk? Ha igen, akkor mikortól? Erre a kérdésre a hazai szakirodalom még nem adott megnyugtató választ, így ez a probléma a könyvben sem merül fel, holott az újkori magyarországi város- és társadalomfejlődés egy olyan kulcskérdése, mely módszertani kérdéseket is felvet. Mit tekint a várostörténész városhierarchiának, illetve városhálózatnak? Hogyan alkalmazhatók ezek a településföldrajzból kölcsönzött, tehát indusztriális városrendszerek leírására kidolgozott modellek preindusztriális városokra?

A történeti városdefiníció másik elterjedt, a városi népességszámból kiinduló megközelítése szintén jelen van a magyar várostörténet-írásban. Ennek eredményei részben megegyeznek a funkcionalista megközelítés eredményeivel, így említésük mindenképp a kötet érvrendszerét gazdagította volna.

Mind a funkcionalista, mind a demografikus urbanizáció-értelmezés a töréspontok helyett a folytonosságot emeli ki egy adott városrendszer vizsgálatánál. A kanonizált történeti fordulópontok (forradalmak, háborúk, stb.) gyakran nem jelentenek általános társadalomtörténeti vízválasztót, ahogy arra Bácskai Vera is felhívja a figyelmet 1848 kapcsán. A városi társadalom szempontjából ugyan Pest társadalma és városvezetése esetében mindenképp jelentős átalakuláshoz vezet a forradalom, ám a vidéki városoknál ez korántsem ilyen nyilvánvaló.

A városi társadalom bemutatására Bácskai Vera végig nagy hangsúlyt fektet munkájában, a legizgalmasabb képet mégis a 19. századi változások (vagy épp folytonosság) során kapjuk. Itt válnak igazán élessé a régi és a modern polgárfogalomban megjelenő különbségek. Az egyre összetettebbé váló városi társadalom hasonlóan bonyolult hivatkozási rendszert eredményez, melyben csak nagyon körültekintően vizsgálódhat a történész.

Ha az újkori városfogalom meghatározása nehézségekkel jár, akkor ez még inkább igaz az újkori polgárfogalomra. Bácskai mindkét esetben tapasztalt társadalomtörténészként vezeti az olvasót: a törések és a sematikus értelmezések helyett az átmenet, a folytonosság, az alkalmazkodás jeleit emelve ki. A történeti szereplő és a történész véleményét kontextusba helyezve, ütköztetve gondolja át a magyar és a nyugati várostörténeti hagyományt éppúgy, mint saját eddigi életművét, ezek ismeretében jelzi a kutatás további irányait, ami diáknak és kutatónak egyaránt igen fontos segítség.

Sonkoly Gábor

Irinyi Károly: *A politikai közgondolkodás és mentalitás változatai Debrecenben 1867–1918.*

Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet, Debrecen, 2002. 354 oldal

Különös a sorsa némely könyveknek. Éppen ez a helyzet Irinyi Károly most megjelent művével is. Már jóval azelőtt tudni lehetett, hogy jelentékeny történetírói alkotás született, mielőtt önálló kötetként is megjelenhetett volna. Irinyi Károly, a debreceni egyetem professzora 1986-ban nagy feltűnést keltett írást jelentetett meg az *Alföldben*,¹ amely a *Debrecen története* harmadik kötete számára írandó politikatörténeti fejezetből adott némi ízelítőt. A tanulmány akkoriban heves reakciókat váltott ki a cívis városban, egyúttal jelezte: olyan történeti kérdéshez nyúlt a szerző, határozottan állást is foglalva vele kapcsolatban, amely máig érzékeny és meghatározó pontja a debreceni identitásnak. Irinyi azonban néhány év múlva, 1988-ban, váratlanul meghalt és hátrahagyott (ám lényegében kész) kézírata ezután sokáig az asztalfiókban hevert. Hatvanadik születésnapjának a tiszteletére, vagy inkább a tudós emlékére 1992-ben rendezett konferencia anyagát közreadó kiadványban a kézirat egy további fejezete került ugyan a nyilvánosság elé,² ám ez inkább csak tovább fokozta a várakozásokat. A kézirat rendhagyó története akkor sem ért azonban véget, amikor 1997-ben napvilágot látott végre a várostörténet szóban forgó kötete. Ekkor sem jelent meg ugyanis a teljes szöveg, hanem csak a kötetbeli fejezet számára előírt 15 ívnyi rész, ami pedig kimaradt, arról a szerkesztő, Gunst Péter rövid összefoglalói tájékoztattak.³ Így jutunk el végül a mostani kötethez, amely – újfent Gunst Péter közreműködésével – immár a teljes szöveget a kezünkbe adja.

A várostörténeti monográfiák olvasói megszokhatták, hogy az elmaradhatatlan várospolitikai fejezet rendszerint a helyi közélet eseményeinek, valamint a helyi döntéshozó fórumoknak (tanács, polgármester stb.) a ténykedését mutatja be. Ezért és ennyiben a meglepetés erejével hat, legalábbis szokatlan, hogy Irinyi eredetileg úgyszintén egy ilyen várostörténeti biográfia számára készített narratívája teljesen mellőzi a szokványos tematikát. Nem mondom, hogy ezekről a kérdésekről egyetlen szó sem esik könyvében, ám még ha szóba kerülnek is hébe-hóba, akkor sem élnek önálló életet, hanem belesimulnak egy másféle gondolatmenetbe. A könyv tárgya ugyanis a *debreceniség*, a várost hatalmában tartó cívis politikai kultúra és mentalitás történeti alakulásának gondos rekonstrukciója.

A szerző, könyve első soraiban így indokolja témaválasztását. „Debrecen társadalmának politikai gondolkodását és mentalitását a történelmi hagyományok öröklött és újabb keletű öntetszelgő mítoszai nagymértékben befolyásolták.

1 Irinyi 1986.

2 Irinyi 1992.

3 Irinyi 1997.

Történetéhez tehát önmagáról táplált illúziói is hozzátartoznak.” (11) Az önkultusz, fűzi hozzá, nem tekinthető ugyan sajátosan debreceni tulajdonságnak, mivel előszeretettel kultiválják azt az egyes nemzetállamok, sőt a birodalmak is. Mégis: Debrecen esetében a kora újkori és a modern kori história fejleményeinek talán éppen ebben a masszív identitáskultuszban találni a legfőbb magyarázatát. Ezért nem is kerülhetjük meg, hogy a dolgok lényegéig hatolva ne fejtjük fel a debreceniség szellemi és politikai konstrukciójának igazi természetét, hogy ne tisztázzuk valós történelmi szerepét.

A feladat ekkénti kijelölése nem ígér a szerzőnek feltétlen népszerűséget, érthető tehát, ha némelyekben ellenkezést váltott ki már az első mutatvány megjelenése is. Irinyi Károly ahhoz a jó ideje létező historiográfiai vonulathoz csatlakozott, amely nyíltan kritikus hangot üt meg a debreceniséggel és a cívis hagyományokkal szemben. A debreceniség fogalmát Kazinczy Ferenc alkotta meg még a 19. század elején. Az írónak a város iránt táplált irodalmi-szellemi idegenkedését kifejező pejoratív terminust azonban csak jóval később „érdemelte ki” a város azt követően, hogy kezdte mindinkább magára öltetni a Kazinczy által neki tulajdonított, a 19. század elején azonban még csak megszorításokkal érvényes vonásait, úm. az önteltséget, az intoleranciát, a maradiságot és a parlagiasságot. Minden bizonnyal Balogh Istvánt tekinthetjük azon historiográfiai áramlat kulcsszereplőjének, amely „komolyan vette” Kazinczyt, mivel alkalmazta a debreceniség így megelőlegezett fogalmát a város társadalmi és mentális historikumának a vizsgálata során. Balogh 1947-ben megjelent összefoglaló társadalomtörténeti és néprajzi munkájában már hangsúlyozta, hogy a 19. századi cívis közösségre, amely a század derekáig egybe esett magával a várossal, „a statikus állapot jellemző [... mivel] a szokások olyan kötelező érvényűek, hogy a közösségből kitörni szerfelett nehéz”.⁴ A kérdésről írt legfontosabb tanulmányában pedig – hosszabb irodalom- és társadalomtörténeti elemzés végeredményeként – egyértelműen leszögezte. „A XIX–XX. század fordulójára a cívis-társadalomban mindig is meglévő konzervatív vonások megerősödtek. A debreceniség ettől fogva politikai és társadalmi állásfoglalás.”⁵

Irinyi ennek a most csupán futólag jelzett történetírói felfogásnak az örököse és látható kiteljesítője. A szerző, aki nem ezzel a munkájával csatlakozott a Debrecen kutató historikusokhoz, hiszen Benda Kálmánnal együtt már 1961-ben könyvet szentelt a debreceni nyomda történetének,⁶ határozottan kritikusan szemléli a debreceniség modern kori múltját. Ezt viszont az imént említett „nyomdatörténeti” munkája – a kultúrtörténeti orientáció mellett – már szintúgy megelőlegezte.⁷ Ám mielőtt tüzetesebben is szemügyre vennénk könyve fő téziseit, érdemes szólni a munka néhány, látszatra csupán formai sajátosságáról. Mindez talán

4 Balogh é.n. (1947): 67.

5 Balogh 1969: 48.

6 Benda–Irinyi 1961. Igaz viszont, hogy ezt követően hosszú időn át fő kutatási témája már nem Debrecen múltja, hanem a Mitteleuropa koncepció és hazai politikai fogadtatása volt, amiről két könyvet is publikált.

7 Erről meggyőzően szól a szerzőtárs emlékezése és elemzése: Benda 1992: 51–55.

azért is hasznos lehet, mert ennek során felvillanthatunk valamit a szerző sajátos munkamódszeréből és történetírói arcéléből.

Az imponálóan gazdag dokumentációval alátámasztott argumentáció elsősorban levéltári, valamint sajtóforrásokra épül. Irinyi úgyszólván teljesen kimerítette a helyi megyei levéltár közgyűlési, tanácsi, polgármesteri és főispáni iratanyagát, és nem volt rest kiterjedt kutatásokat végezni az Országos Levéltárban sem. Az utóbbit illetően a központi kormányzati szervek és a helyi hatalmi tényezők közti kommunikáció vonalát követve többnyire a miniszterelnökségi, valamint a különféle miniszteri-minisztériumi iratanyagokban kutatott. Emellett hihetetlen bőségben aknáztta ki a helyi sajtó anyagát, beleértve a felekezeti orgánumokat is, és nem feledkezett meg a pamfletirodalomról sem. A témérdek archivális és nyomtatott forrás feldolgozása során gyakran élt forrásszövegei közvetlen beszélgetésének, a korabeli megnyilatkozások idézésének az eszközével.

Részben ezért is és részben pedig azért, mert Irinyi nyelvezete erősen feldűsült a források által közvetített korabeli (főként) helyi nyelvi kultúrával, történeti narratívája egészen különleges hangulatot áraszt magából. Legalábbis ez az érzése támad az olvasónak az ilyen és hasonló mondatok (és kifejezések) olvastán, melyekből hadd álljon itt ízelítőül néhány példa: „A cívis csonka, mintegy féleresztes demokratizmusa” – szóló érzékletes meghatározása (137). Vagy: A szociális érzékenységű, egyúttal a radikális liberalizmusával is feltűnő református lelkész függetlenségekhez csapódását taglalva írja: „az ellenzéki tábor többsége és a városi közgyűlés cseppet sem örvendezett a »hozzá átszöktetett nem igaz jószágnak«” (196). A politikai intranszigencia feltűnő hiánya, e Debrecenben sem ritka jelenség egyik megnyilvánulása kapcsán pedig azt olvassuk, hogy „igen hamar elkezdte befele göngyölni az ellenzék harci lobogóját”; ez viszont egyúttal maga után is vonta, hogy „a politikai életben is a végletekig elburjándzott a »bakonyi zsványok kora«” (200). S végül: a folyton taktikázó politikusok (ezúttal éppen Baltazár püspök) és a társadalom viszonyának időnként megfigyelhető ambivalenciájáról szólva megjegyzi: „A kerület 20 református faluja sem tolerálta egységesen püspöke közéleti-politikai szöcskejátékát” (280).

Nemegyszer tapasztalhatjuk, hogy a historikus túlságosan hatása alá kerül a behatóan, s már hosszú ideje kutatott kor gondolatvilágának és nyelvi kultúrájának. Többnyire azoknál szokott ez gyakrabban előfordulni, akik tárgyukkal és főként egyik-másik hősükkal a kíváncsinosnál is jobban azonosulnak. A múlthoz fűződő ezen empátiás viszonyt híven tükrözi a nyelvi archaizmus eluralkodása a mondott történések narrációjában. Itt azonban korántsem erről van szó.

A legkevésbé sem állítható ugyanis, hogy Irinyi különösebb empátiával viseltetne a cívisek értékei és a rájuk oly jellemző magatartásformák iránt. Sőt. Ám, ha ennek ellenére mégis rajta hagyta nyomát a szerző stílusán a kor egyébként izes nyelve, amitől Irinyi szövege kifejezetten élvezetessé vált, azt inkább indokolja, hogy a szerző ezúton is tompítani kívánta a tárggyal szembeni kritikai attitűdjének, némelyek számára esetleg bántó, élet. Nem biztos persze, hogy valóban ez állt a historikus szándékai mögött, olvasóként azonban hihetőnek tűnik egy

ilyen magyarázat, mivel ilyen hatást kelt benne a tartalomnak és a formának a műben létrejövő eleje.

S még valami. A recenzens nem olvasott még egy olyan – nívós – szakmunkát, melyből oly mértékben hiányoztak volna a szakirodalmi utalások, mint ebből a könyvből. Szinte hihetetlen, de igaz, a szerző egyetlen szakkönyvre vagy szak tanulmányra sem hivatkozik (ami azonban semmilyen következménnyel sem jár az érvelés színvonalára nézve); s ennek minden bizonnyal szintén van némi szerepe a tudatos nyelvhasználatban. Abban ti., hogy a minimumra szorítja vissza szövegében az analitikus nyelv használatát, ezáltal pedig tárgya nyelvi közegében, de mindenképp annak közelében tud, mert ott kíván maradni.

Lássuk ezek után, mit állít Irinyi a debreceniség formájában megnyilvánuló debreceni politikai kultúráról és mentalitásról. Az első és talán legfontosabb tézise, amit azonban már Balogh István is hangoztatott, hogy a debreceni politikai közgondolkodást végig, a tízes évek elejéig bizonyosan, a cívisek és politikai exponensük, a Függetlenségi Párt értékrendje és politikai viselkedése itatta át. Ez a roppant sajátos szellemi klíma szabta meg a város dualizmus kori közvéleményét, amit a törvényhatósági bizottság közgyűlése mintegy koncentrált formában juttatott kifejezésre (225). Mélyen beidegzett politikai meggyőződésről (életformáról és értékrendről) van tehát szó, melynek hatása alól még a végső fokon iparorientált kormánypárti gondolkodás sem tudta magát maradéktalanul kivonni (171).

Az iménti függetlenségi eszmekör és politikai beállítódás fő mozgatórugója Irinyi szerint a nacionalizmussal szorosan összefonódó konzervativizmus, ami viszont közvetlenül magából a cívis mentalitásból eredt. A „modern polgári fejlődéssel szembeni idegenkedés” mint „a cívis mentalitás fundamentális alapja” (134) azonban, szögezi le újra és újra, egyértelműen a város kárára szolgált, mert csökkentette Debrecen modernizációs és urbanizációs esélyeit a kiegyezéssel meginduló vagy felgyorsuló kapitalista fejlődés körülményei között. De nem csak az ásatag cívis konzervativizmusnak, hanem a cívis gazdákra különösen jellemző, szinte doktrinér nacionalista ethosznak is nagy figyelmet szentel a szerző. Az igazi, az autentikus magyarsággal azonosított debreceni szellem, amely – harmadik elemként – a puritán életelvű kálvinizmussal kapcsolja egybe a hamisítatlannak tartott magyar szellemet (és politikát) – ez így együtt képezi a cívis mentalitás teljes komplexumát. És hogyan vizsgáljuk vajon a cívis debreceniség a modernizációs élet nagy próbáin?

Korábban már láttuk, hogy a korszak nagy kihívásával, a gazdasági, társadalmi és intellektuális megújulással (a piacosodással, a polgárosulással és a racionalizálódással) szembeni merev, elzárkózó cívis konzervativizmus szinte végzetesnek tűnő lépésvesztésre ítéli a kívánatos modernizációra ezáltal képtelenné vált Debrecen. A dualista közjogi berendezkedés ugyanakkor a magát a nemzeti lét legfőbb letéteményesének valló, s ebbéli hitét töretlenül kultiváló cívis debreceniség számára jelentett az előbbinél semmivel sem erőtlenebb kihívást. Irinyi mesteri módon mutatja be, hogy hogyan válaszolt a gyakorlatban a város cívis magja, vala-

mint az általa olyannyira befolyásolt kormánypárti elit a kiegyezéssel, a 20. század eleji alkotmányos válsággal, vagy az első világháborúval együtt jelentkező folytonos kihívásokra. Ezek a reakciók önmagukban is beszédesen tanúsítják, hogy a cívisek minden nemzeti retorikájuk és hangzatos nemzeti identitásuk ellenére is mindenkor készek voltak kiszorgálni a Monarchiát, feltétlenül lojálisnak bizonyultak tehát mind Ferenc József, mind a dualista közjogi berendezkedés iránt. A frázisos nacionalizmus debreceniséget átható szüntelen jelenléte sokat elárul ennek a politikai kultúrának a mély belső meghasonlottságáról, amely – ahogy Irinyi szigorúan ítél –, híján volt mindennemű belső koherenciának, ezért formátlanság és kétlelkűség jellemezte elsősorban. Következésképpen a korabeli debreceni társadalmi közgondolkodás még nacionalizmusát tekintve is módfelett egyenetlen volt. „Nincs homogén nacionalista aktivitás. A nemzetiségellenes nacionalizmus inkább magatartásforma volt és csak a társadalom egy szűkebb csoportja számára jelentett célirányos politikai programot.” (108). Mindenekelőtt azért, mert: „A debreceni politikai közvélemény valójában a lojalitás és hazafiság keresztútján vergődött.” (193) Egyszerre volt lelkes és már szinte kirekesztően hazafi, valamint a birodalom iránt lojális közszereplő.

Összerakva az eddig nyert képet, azt mondhatjuk: a debreceni politikai mentalitást elsősorban az „a konzervatív nézetekkel terhelt quasi liberális politikai közvélemény” képviselte, melyet mély belső ellentmondások feszítettek. Ha mindehhez még hozzávesszük a debreceniség harmadik alkotóelemét, a vallást, akkor – Irinyivel szólva – kijelenthetjük: „Az eredendően is létező kálvinista magyar vallás mítosza további tehertételekkel bővült. A hazafiság, a nemzettudat kritériumává a királyhoz, a Monarchiához és a Németországhoz való hűségnyilatkozat lett” (315) –, mint ahogy azt az első világháború kihívására adott válasz is kézzelfoghatóan bizonyítja. Az iménti látélet azzal a vigasztalan megállapítással zárul tehát, hogy: „Debrecen »lelke« még hosszú időre »falusi, primitív lélek« maradt, amely csak külsőségeiben mímelte a modernséget és kultúrát.” Ennek folyamányaként pedig „hiányzott az a szélesebb, átütő erővel rendelkező társadalmi közeg, melyre alapozottan egynémelyek erőtlen kreativitása, a modernizáció többdimenziójú, koncepcionális törekvéseit építhette-irányíthatta volna” (288).

Irinyi várostörténeti kontextusban tárgyalja szorosán vett témáját, ami nem zárja ki, hogy eredményeit ne értelmezhetnénk tágabb körben, az általánosság magasabb szintjén is – erre egyébként ő is utal egy mondat erejéig.⁸ Ennél fontosabb talán, hogy konkrét társadalomtörténeti kontextusba ágyazva kerít sort az eszme- és mentalitástörténeti beszámolóra. Kifejezetten ritka, hogy az eszmék és magatartásformák modellezése során a mentális struktúrák alanyaiként hús-vér emberek jelenjenek meg szemünk előtt elvont csoportkategóriák (és azok egy-két nevesített képviselője) helyett. Irinyi ugyanakkor nem követi a gazdasági redukcionális gyakorlatát, noha ez akkor, amikor munkáját írta (a nyolcvanas években), még rendhagyó eljárás volt. Hadd említsek erre csupán egyetlen példát. A mun-

8 „Debrecen politikai gondolkodásában is kiteljesedett a magyar nemzettudat gerinctörése” (315).

kásság politikai értékeit és magatartását ecsetelve írja: „a debreceni munkásságnak többféle kötődése volt, s nem feltétlenül és minden esetben osztálykötődése volt a legerősebb” (149). Majd hozzáteszi: a munkásság életvitelét és tudatát éppúgy megszabta társadalmi eredete, mint az, hogy „indukáló” szerepet töltött be a „kapitalista formáció gazdasági és társadalmi elemeinek és struktúrájának, intézményrendszerének kialakulásában” (150). Azaz: elsősorban nem antikapitalista erőként, hanem mint a polgári fejlődéshez és az urbanizációhoz tevőlegesen hozzájáruló társadalmi tényezőt veszi számba a munkásságot.

Irinyi abban a kivételes helyzetben volt, hogy a civis mentalitás jelenségét konkrét személyekhez, dinasztikához, sőt egyes utcákhoz és városnegyedekhez kötve kontextualizálhatta. Innen fakad, hogy zavarbaejtően sok név szerepel könyvében, olyanoké (némelyikükről még miniportrét is rajzol), akik személyesen testesítették meg a debreceniség fogalmában összefoglalt jellegzetes habitust. Nagy kár tehát, hogy nem készült a könyvhöz névmutató, ami pedig jelentősen megkönnyíthetné a munka társadalomtörténeti hasznosítását. Így azonban feletébb nehéz eligazodni a nominális adatok hallatlanul bő anyagában, nem utolsósorban azért, mert a gyakori politikai pálfordulásokból, vagyis az állhatatosság (a következetesség) e téren is megfigyelhető hiányából fakadóan úgyszólván követhetlenné válik a roppant mennyiségű adattömeg.

A város- és politikai köztörténet határmezsgyéjén álló (ne feledjük: az országgyűlési választások állnak a szerző érdeklődésének előterében) monográfiájában Irinyi Károly egy a mentalitástörténet körébe vágó jelenséget mutat be emlékezetes módon. Nem bővelkedünk az efféle történeti feldolgozásokban; így bizony állítható, hogy Irinyi iskolateremtő munkát írt. A könyvében alkalmazott megközelítés módszertani és tartalmi erényei (és persze a hibái is, amikről azonban ezúttal kevesebb szó esett) kiindulópontul (sőt túlzás nélkül: mintául) szolgálnak majd a jövő kutatói számára. Ennek során pedig külön is ki kell emelni azt a szakmai és magánemberi ethoszt, ami képessé tette őt arra, hogy szembe tudjon és szembe merjen nézni az életünket kitöltő (és fogságban tartó) mítoszok és közösségi kultuszok valódi történelmi mibenlétével és tényleges értékeivel.

Gyáni Gábor

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Balogh István é.n. (1947): *Civisek társadalma*. Budapest
- Balogh István 1969: Debreceniség (Egy irodalmi fogalom története és társadalmi háttere). In: *Studia Litteraria. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetének Közleményei* Tomus VII. Debrecen, 11–55.
- Benda Kálmán – Irinyi Károly 1961: *A négy száz éves debreceni nyomda 1561–1961*. Budapest

- Benda Kálmán 1992: Irinyi Károly művelődéstörténeti munkássága. In: Rácz István (szerk.) *Politikai gondolkodás – műveltségi áramlatok. Tanulmányok Irinyi Károly professzor születésének 60. évfordulója tiszteletére*. Debrecen, 11–55.
- Irinyi Károly 1986: A debreceni cívis gondolkodása és mentalitása a századfordulón. *Alföld* 12. 47–55.
- Irinyi Károly 1992: A politikai közgondolkodás és mentalitás változatai Debrecenben 1867–1918. In: Rácz István (szerk.) *Politikai gondolkodás – műveltségi áramlatok. Tanulmányok Irinyi Károly professzor születésének 60. évfordulója tiszteletére*. Debrecen, 111–133.
- Irinyi Károly 1997: A politikai közgondolkodás és mentalitás Debrecenben (1867–1918). In: Gunst Péter (szerk.) *Debrecen története 1849–1919*. III. Debrecen, 267–419.

Polgárok, vállalkozók Nyugat-Magyarországon

Szakál Gyula: *Vállalkozó győri polgárok 1870–1940. Sikeres történeti modellváltás.*
L'Harmattan, Budapest, 2002. 450 oldal

A polgárság és a vállalkozások témaköre az utóbbi száz évben szerte a világon nagyon sok történeti jellegű diszciplína méltán kedvelt tárgya. A nyugat-európai területeken a 18–19. századi iparosodás folyamatának értelmezése hívta életre a vállalkozókkal való foglalkozást, hiszen magyarázni kellett a gazdasági folyamatok működését, az újszerű beruházások létrejöttét. A 19. század nagyon sok nyugati társadalmi csoport számára az identitáskeresés jegyében telt el, mindenki saját múltjának keresésével volt elfoglalva: az arisztokrácia azonosította magát a modern mezőgazdaság létrejöttével, az ipari polgárok azt bizonygatták, hogy a modernséget ők testesítik meg, míg a kereskedők, bankárok és egyéb szolgáltatók a társadalomba való beágyazottságuk mentén érveltek. A kései iparosodáson átment magyarországi területeken ezek a folyamatok némileg később jelentkezhetek csak, intenzitásuk azonban annál nagyobb volt. A magyarországi történeti irodalomban az 1970-es évek vége óta nálunk is szaporodnak a vállalkozásokkal foglalkozó tanulmányok és könyvek, a nagy országos jelentőségű áttekintések mellett egyre több kisebb városra, területre vonatkozó szakirodalom jelenik meg. Mivel e sorok írója is már több éve egy délnyugat-magyarországi város 18–19. századi gazdaság és társadalmi változásainak kérdéseivel foglalkozik, így nem volt érdektelen számára a legnagyobb nyugat-magyarországi város vállalkozóiról és polgáraitól szóló kötetet kezébe vennie. Érdekes jelenség, hogy egy olyan jelentős kiterjedésű és nagy gazdasági háttérrel rendelkező város esetében, mint amilyen Győr, mindeddig viszonylag kevés társadalom-és gazdaságtörténeti szakmai anyag jelent meg. Pedig a város gazdasági pozíciói, amelyek főleg a trianoni kényszerbéke után erősödhettek ezen a területen (hiszen eltűntek a versenytársak), mindig is híres volt valamiről, valamilyen gazdasági és társadalmi vonatkozásáról, s nincs ez másképpen ma sem. Győr gazdasága és társadalmi fordulójától egészen az 1870-es évekig a magyar gazdaságban és köztudatban főleg mint a kereskedelem egyik központja jelent meg, hiszen a Dunán felfelé hajózva igen jelentős volt a gabonakivitelben játszott szerepe. A kalmárváros működéséhez természetesen kalmárok is kellettnek, nem véletlen, hogy tekintélyes létszámú kereskedő lakott és működött a városban.

Szakál Gyula alkotásáról az első kis bevezetőben megtudjuk, hogy a szerző vagy 15 éven keresztül foglalkozott témájával, s gyűjtögette tradicionális és újszerű forrásait, adatait. Egyre több írása jelent meg a témakörből, amelyek elsődlegesen az 1900–1940 közti időszakra vonatkoztak, ám folyamatosan szélesedett

a kutatói perspektíva, s így a végén már 70 éves időszakra foglalhatta össze kutatási eredményeit a szerző. A kötet vállalkozásokkal foglalkozó fejezetei pedig a szerzőnek a megvédett PhD-értekezését tartalmazzák.

Ami a nagyobb szerkezeti egységeket illeti, egy logikusan és jól szerkesztett könyvet kap az olvasó. Ez a történettudományi szakmában megszokott sémára épül, miszerint a bevezető után a téma jelentősebb nemzetközi szakirodalmi vonatkozásait tekinti át, amelynek végén sor kerül a magyarországi szakmai eredmények ismertetésére is. Ezt követi a Győrt és a győri gazdasági elit helyzetét bemutató fejezet, amelyben információkat kapunk a vagyoni gyarapodásról, az elit összetételének változásáról, a foglalkozási kategóriákról, életutakról és vállalkozói karrierekről, valamint a polgári vagyon szerkezetéről, majd pedig terjedelmes fejezet foglalkozik a reklám, a vállalkozások és a polgári életmód kérdéseivel. A második nagy fejezet a győri polgár társadalmi és politikai értékeivel, így a liberális polgárság megszerveződésével, a vállalkozói magatartással, a politikai életben való részvétellel foglalkozik. A harmadik fejezet a gazdasági elit és a városi politikai vezetőréteg kapcsolatát boncolgatja, míg a zárófejezet a gazdasági elit sajátosságait foglalja röviden össze. Tartalmaz a kötet egy függelékét is, amelyben az érdeklődők tömött névsorokat böngészhetnek az 1900–1939 között legtöbb adót fizető győri polgárokról, illetve egy kisebb írást az asztaltársaságokról. Látható mindebből, hogy a szerző törekedett arra, hogy a vállalkozó polgárról átfogó áttekintést adjon: a gazdasági attitűdöktől a politikai érdekérvényesítésen át, a társadalmi önszerveződésig meglehetősen nagy szférát fog át a kutatási produktum. Mindez növelheti az érdeklődést a könyv tartalma iránt, hiszen az összehasonlító szakmai kutatásoktól az egyetemi kiscsoportos felhasználásig, a minták bemutatásáig igen szélesre nyitható az eredmények terjesztésének kísérlete. (Ugyanakkor a széles vizsgálati spektrum létrehozása és a tekintélyes terjedelem azt is magával vonhatja, hogy az olvasók csak a mű egy bizonyos vonatkozásra lesznek kíváncsiak.)

A szerkezeti egységek után szóljunk néhány szót a valós tartalmi értékekről, hiszen bőségesen találhatunk új eredményeket és hosszú távon is hasznosítható tanulságokat a győri mintában. A könyv szakmailag legjobb fejezete egyértelműen a második, a győri polgárok gazdasági helyzetét bemutató egység. Az 1870-es évek vége és a nyolcvanas évek eleje volt a város gazdasága szempontjából sorsfordító néhány esztendő, amikor a régi kereskedelmi jelleg helyébe az ipari város modellje lépett. Ennek okait a szerző Pest-Buda szerepkörének felértékelődésében, a pesti vasúti csomópont kialakulásában, s a Buda-Trieszt vasút kialakulásában látja. Ez a tény többször meg vagyon említve a műben, ám sajnos nincs kibontva és megmagyarázva. A győri kereskedelem pozíciójának térvessztése azért is érdekes lett volna, mert lehetséges, hogy abból racionálisabban lett volna magyarázható a győri iparváros-modell kialakulása. Mindenesetre tény, hogy a nyolcvanas-kilencvenes évektől Győrben megindultak a városfejlesztő törekvések, amiben egyrészt maga a város, másrészt a jelentősebb ipari beruházók voltak a meghatározó tényezők. A városfejlesztés a középületekre irányult, iskolák, belvárosi lakások épültek nagy számban ebben az időben, olyanok, amelyek ma is meghatározzák

a belváros arculatát. Ugyanebben az időben jöttek létre a bankok és egyéb részvénytársaságok által létrehozott neobarokk és szecessziós stílusú paloták is. Jellemző volt az a korabeli Magyarországon, hogy a főváros után egy-két évtizeddel lemaradva a vidéki nagyvárosokban is kialakult a ma is látható belvároskép. Az iparosodó Győr népessége és polgáris jellege folyamatosan emelkedett: 1910-ben 44 ezer győri polgár már 9633 lakásban élt.

A kalmárvárosból iparvárossá válás folyamata persze Győrben is lassú volt, s ez a századforduló elitjének adataiban is világosan tükröződik. Szakál Gyula megvizsgálta a korszak gazdasági vezetőrétegének összetételét, s azt találta, hogy az 1900-es állapottal, ahol az eliten belül még viszonylag sok háztulajdonost, földbirtokost, terménykereskedőt találni, az 1920-as évekre már a gyáriparosok, ügyvédek, egyházi személyek és a mérnökök kerültek túlsúlyba. A két világháború közötti változásokat mutatja, hogy az 1930-as évekre az eliten belül a legnagyobb foglalkozási csoportot már a vendéglősök, szállodások, illetve a malomtulajdonosok képezték. A fejezet részletes áttekintést ad erről a folyamatról, amikor is az egyes foglalkozási ágak specifikumait tárja föl a szerző. Ezek között emeljük ki azt, hogy a győri terménykereskedelmi forgalom 1890–1930 között 2,5 millió tonnáról 1,4 millióra csökkent; s bár a kereskedők száma nőtt, gazdasági befolyásuk csökkent. Ugyanakkor a gyáriparosok száma 1900–1915 között folyamatosan emelkedett. A kérdés persze az, hogy mit is jelentett a „győri ipar” ebben az időben, mitől lett Győr iparváros?

Szakál Gyula világos példákkal, esetleírásokkal mutatja be a folyamatot. Megtudjuk például, hogy Back Hermann gőzmalom-tulajdonos volt a város egyik leggazdagabb embere, míg a malomipar másik nagy embere, Jankovics Ferenc 30–40 főt foglalkoztató üzeme révén emelkedett ki a sorból. A Monarchia felbomlása után egyéb nagy malomipari vállalkozók is megjelentek, így például a Thaler-fivérek, valamint Kopfstein Richárd. Voltak a malomgyárosok mellett olajsajtólással foglalkozó vállalkozók. Kiemelkedik a sorból Schmiedl János cukorgyáros, aki hosszú virágzás után egészen az 1929-es világgazdasági válságig meg tudta tartani vezető pozícióját a győri iparosok között. Bár Szakál Gyula alapvetően nem gazdaságtörténeti könyvet írt, mégis kihagyta a ziccernek is beillő megállapítást, miszerint az iparvárosi jelleg bizony alapvetően nem a maihoz hasonlító nehéz-és gépiparból állt, hanem inkább egy élelmiszeriparból összeálló rendszerként tűnik fel. Sajnos a foglalkozási ágazatok bemutatásakor kimaradt a nehézipar és a mérnökök csoportjának elemzése, arra csak az egyéni életutak felvázolásánál tért ki a szerző. Mindenesetre az a pénzintézmények részvényeseinek elemzéséből világosan látszik, hogy anyagi erőben a gyártulajdonosok kiemelkedtek az elitből, amit jól mutat az 1904-es Takarékpénztár tulajdonosainak elemzése: a részvények 41%-a volt a gyárigazgatók kezében, s messze lemaradva következtek mögöttük az egyéb elitcsoportok: a földbirtokosok, a képviselők és a kereskedők. A változást sejteti az is, hogy a 19. század vége felé létrejött a vagongyár, amit a szeszgyár tulajdonosa hozott létre, eleinte a vagongyár a szeszgyár épületeit használta.

Értekes része a munkának a vállalkozói életutakat bemutató fejezet is, már csak azért is, mert a korábbi magyar szakirodalmi feldolgozásokban egy-két vidé-

ki esetet leszámítva döntően fővárosi élettörténetek, vállalkozói karrierminták jelentek meg, s még a végén azt hihetnők, hogy a budapesti vállalkozók tevékenysége adja a magyar vállalkozókra jellemző sajátosságokat. Szerencsére erről nincsen szó, a fővároson kívül is volt élet Magyarországon. Ami specifikusan Szakál Gyula munkájából kiderül, az az, hogy viszonylag jelentős létszámot képviseltek az elitben a jogi pályáról odakerült egyének (ügyvédek, jogászok stb.), valamint a *self made man* típust megtestesítő meggazdagodott emberek, így például mérnökök vagy az egyéb szakismerettel rendelkezők. A szerző jó érzékkel veszi észre az értelmiség felértékelődését a korabeli Győr városában, több ilyen életpályát is ismertet, így például Szávay Gyula pályáját, aki vélhetően az első menedzsertípusú vezető volt a városban, akit viszont nem a gyáripart jellemző tagságok és címek érdekeltek, hanem a közszereplés. De említhetjük a szerző példái közül Mihalkovics Tivadart is, aki tipikusan a jogásztársadalom felől a gazdaság irányába forduló értelmiségi volt, s aki a századforduló után már befektetőként és részvényesként bukkant fel néhány nagy cégben. Az életpályákhoz kapcsolódik a polgári vagyon szerkezetéről szóló fejezet is. A kutatók sajnálatos módon nagyon ritkán találkoznak ezt pontosan bemutató hagyatéki anyagokkal, Győr esetében is meg kell elégednie az olvasónak mintegy tucatnyi vagyon struktúrájának bemutatásával, ami nyilván átfogó kép és általános tendenciák levonására nem alkalmas. Jelen sorok írója azért megkockáztatja, hogy néhány antropológiai eszközzel (módszerrel) még mélyebbre lehetett volna menni ezek bemutatásánál.

Azért maradt a korabeli valóság bemutatására muníciója a szerzőnek, amit az 1896–1938 közötti reklám és vállalkozások kapcsán mutat be. Valószínűleg maga az anyag jellege, de vélhetően az eltérő időben írt rész is magyarázza, hogy a korábbi szaktudományos nyelvezet itt hétköznapi fordulópontra fordul. A fejezet forrása elsődlegesen a Győri Hírlap volt, amelynek anyaga alapján a szerző joggal állapíthatta meg, hogy „a reklámvilág kialakulásának és átalakulásának igen mozgalmas korszaka volt az 1890-es éveket követő két évtized” (221). A szerző bemutatja a legfontosabb kereskedelmi tárgycsoportok reklámozásának sajátosságait, amelyek között a terjedő polgári életforma újdonságai erőteljes súlyt képviseltek, így például a tisztálkodási szerek, a gyógyhatású készítmények, illetve a munkavállalással kapcsolatos piaci jelenségek is egyre nagyobb számban szerepeltek a győri újságban. De ott voltak már az áruházak reklámjai, ahol a bőség és a kínálat bemutatása volt a fontos. Mindehhez képest a két világháború közötti időszakban a technika és a tömegfogyasztás előretörését mutatja be a szerző. Az Európa-szerre fellendülő új iparágak (villamosenergia-ipar, rádiózás, autózás, háztartási ipar stb.) termékeinek marketingje hatja át ezt a két évtizedet. A boltok kínálata is megváltozott, „...már rendszeresen kínáltak csillárokat, izzólámpákat és rádiókat. A városban ez idő tájt több mint hatezer fogyasztót kapcsoltak be a közel száz km-nyi villamosvezeték-hálózatba” (232). Szintén újdonság volt a szórakoztatóipar előretörése a reklámok területén: felbukkantak a filmszínházak hirdetései, a kulturális eseményekről való tudósítások stb. Fontos megállapításokat tartalmaz a szerzőnek a technika demokratizálásáról szóló alfejezete, amelyben az

egyres termékek tömegfogyasztási sajátosságait vizsgálva rávilágít arra, hogy a többség által már elérhető, megszerezhető termékek beszerzése valóban nóvum volt ebben a korszakban.

A könyvnek mintegy 60%-át kitevő részletes elemzés után a szerző a győri polgárok társadalmi önszerveződésének elemzésébe kezdett, amihez elsődlegesen a szabadkőműves páholy tevékenységét elemezte. Hiányérzeteink vannak e fejezet kapcsán, hiszen az önszerveződésnek egyéb területei is voltak országszerte (egyesületek, klubok, polgári karitatív testületek stb.), amelyeknek bemutatására nem került sor. Hamar át is tért a szerző a város politikai képének elemzésére a világháború előtti időszakra vonatkoztatva. Érdemes megjegyezni, hogy Szakál itt messze eltér alapvető témájától, hiszen itt már nemcsak a gazdasági elitet jelentő vállalkozókkal foglalkozik (bár a második fejezettől kezdve csúszik a téma), hiszen a politikai tagoldás szükségszerűen kitágítja a vizsgálati horizontot. Mindenesetre a korábról jól ismert személyiségek, nevek újra előkerülnek, mint politikusok. Új eleme a vizsgálatoknak, hogy a munkában megjelenik egy minimalizált várostopográfia is, amelyben az adózó polgároknak a városon belüli területi megoszlását vizsgálja a szerző. Néhol felesleges elemzések idegen testként növelik a munka terjedelmét, itt főleg azokra a részekre gondolunk, amelyek a pártokra és egyebekre vonatkoznak. Az azonban világosan kiderül, hogy a harmincas években a választásra jogosultaknak a győri kereskedők és iparosok mintegy felét tették ki.

Nagy kíváncsisággal olvastuk a gazdasági elit és a vezető rétegek kapcsolatára vonatkozó fejezetet, amihez elsődlegesen a virilislistákat használta föl a szerző. Vörös Károly Budapestre vonatkozó úttörő kötete óta szerencsére egyre több munka születik e tárgyban. Győrrre vonatkozóan Szakál Gyula megállapította, hogy a vizsgált 70 évre vonatkozóan a „stabilan szereplő virilisek szinte kizárólag a vagyonosok közül kerültek ki” (370), míg a virilisek, de nem gazdag csoport 49%-át a kereskedők és a vendéglősök jelentették. Részletesen bemutatta a szerző a virilisek és a választott tagok foglalkozási szerkezetének változását, ahol elemezte a gazdasági elit előfordulását a képviselőtestületben. Győrben, mint a 1930-as évekre az ország egyik leginkább iparivá vált városában a lakosság 41%-a foglalkozott ipari tevékenységgel, további 11% kereskedelemmel, nem véletlen az iparosok szinte minden téren való előretörése.

A zárófejezet is tartalmaz újdonságokat, ugyanakkor sok ismétlés is van benne. Itt vizsgálja Szakál a gazdasági elit különböző, eddig mellőzött aspektusait, mint pl. a vallási és iskolázottsági megoszlást. Korábban a szerző nem sokat foglalkozott vele, de megállapítja, hogy „az izraeliták igen sikeres gazdasági szereplése” látszik abban, hogy a városi elitben magasan felülreprezentáltak voltak. Megállapítja róluk, hogy a második győri vállalkozó generációjuk már igyekezett mélyebben beágyazódni a helyi társadalomba, hiszen diplomát szereztek, s köztük sokan műszaki pályák felé orientálódtak. Jelentősen árnyalja a fővárosi zsidóságból származó vállalkozó képét Szakál Gyula, amikor több típust különít el ezen csoporton belül. Ám az is tény, hogy a gazdasági eliten belül Győrben a katolikusok iskolázottsága volt a legmagasabb, ezek „szinte kizárólag jogi vagy orvosi diplomával

rendelkeztek” (397). A legnagyobb adófizetők között a katolikusok aránya folyamatosan emelkedett, ami persze egy régi püspöki központban nem túlságosan meglepő. A foglalkozást tekintve az izraeliták a kereskedők között voltak a legnagyobb arányban, míg az értelmiségi, a földbirtokos és az iparos kategóriában messze a katolikusok vezettek. Szakál kiemeli a város befogadó jellegét, ahol a kívülről jött vállalkozók gyorsan beilleszkedtek, s családi kapcsolatokkal erősíthették meg állásaikat. A befogadás mellett a másik értéknek a szerző a hangsúlyozottan urbánus életmódot és értékrendszert tartja, aminek lényeges eleme volt, hogy „...a sikeres győri vállalkozókat a 19. század második felétől már egyáltalán nem érdekelte a föld”, ugyanakkor a győri identitás szempontjából „nagyon korán megfogalmazódott az a felismerés, hogy a város jövőjét csak a gyári jellegű ipar megletelepedése biztosíthatja” (402).

Hadd hívjuk fel a figyelmet egy-két hiányosságra, amivel biztosan teljesebb lehetett volna a korabeli győri polgárokról szóló bemutatás. Hiányoltunk a könyvből egy olyan áttekintő térképet, amivel talán a nem szakemberek is tájékozódhatnának. Bár a recenzens ismeri a város térszerkezetének főbb sajátosságait, abban biztos, hogy a különböző városrészek, egyáltalán a folyók szabdalta város gazdasági rendszerének térképes bemutatása emelte volna az alkotás nem lebecsülendő színvonalát. A kiadó láthatóan megspórolta az olvasószerveztőt, aminek eredményeképpen sok elütés és gépelési hiba maradt a szövegben, ezek már egyszeri átolvasás után is szembeűnőek. Sajnálatos, hogy ismételtetések vannak a szövegben: a különböző tanulmányokból való szerkesztés látszik akkor, amikor például a 405. oldal szövegét olvasva a recenzensnek feltűnik, hogy két nappal korábban a 81–82. oldalon már olvasta szó szerint ugyanazt (egy olvasószerveztőnek ezt kapásból ki kellett volna szűrnie). Szintén lehetett volna javítani a tipográfián. Jelen sorok írója pontosan ismeri a mai számítógépes szövegszerkesztés kiadói gyakorlatát, amikor is valaki egyszer kitalált egy általános keretformát, s abba nyomják bele a szöveget. Itt is azt láthatjuk, amikor ragaszkodik a szerkesztő a sémához, és senki nem mondja meg neki, hogy mennyivel jobb is lehetne, ha eltérne attól. Nem ártott volna a címetek vastagabbal szedni, hogy egymástól jól elkülöníthetőek legyenek a fejezetek; felesleges a részfejezeteket (főleg az 1–2 oldalas kis fejezeteket) új oldalra tördelni, nyugodtan lehetett volna egymás mögé folytatólagosan szerkeszteni őket, s akkor nem keletkezne folyton az olvasóban az az érzés, hogy most éppen melyik fejezet melyik kis részét olvassa. Azért tesszük szóvá mindezt, mert sajnálatos módon saját alkotásainknál is találkoztunk ezzel a szerkesztői-kiadói gyakorlattal, s egyre több helyen fedezhetjük fel ezeket a problémákat. Az azonban tény, hogy küllemre a könyv szép kiállítású alkotás, igen sok kép van benne, amelyek segítenek az olvasónak érzékletessé tenni a korabeli győri polgárok gazdasági-társadalmi életvilágát. Érdemes Szakál Gyula könyvét forgatni, hiszen egy nagy nyugat-magyarországi város mikrovilágába enged bepillantást tudományos eszközökkel, jelentős új szakmai értékek megteremtésével.

Kaposi Zoltán

Az épületektől a várostörténetírásig

Ferkai András: *Buda építésze a két világháború között. Művészeti emlékek.*

MTA Művészettörténeti Kutató Intézete, Budapest, 1995. 286 oldal

Ferkai András (szerk.): *Pest építésze a két világháború között.* Szerzők: Branczik

Márta, Ferkai András, Hajdú Virág, Molnos Attila és Oláh Éva. Modern

Építészetről Építészettörténeti és Műemlékvédelmi Kht., Budapest, 2001.

526 oldal

A Ferkai András, illetve Ferkai András és munkatársai által összeállított két kötet a főváros jobb és bal partjának két háború közötti építészetéről, véleményem szerint sokáig megkerülhetetlen lesz mindenki számára, aki Budapest történetének ezzel a korszakával kíván foglalkozni. Annak ellenére állítom ezt, hogy egyelőre nincs kielégítő válaszuk arra a kérdésre, hogy milyen szerepe legyen nemcsak általában a várostörténet-írásban, de konkrét városok, így a magyar főváros múltjának történeti kutatásában is az épített környezet kialakulása és állandó változásai megismerésének.

A városi tér és az épített környezet kutatásának fontossága mindig magától értetődő volt a helytörténetírás számára. Az ilyen szakmunkák azonban, még a legmagasabb szakmai színvonalon írottak is, sokszor pusztán helyiértékkel bírtak, csak az adott városban lakók számára lehettek érdekesek. Ami pedig a várost a helytörténetre jellemző kisszerűségből és dohosságból egykor kiemelte, az a történelem fogalmának társadalomtudományos átértelmezése volt. Ez a strukturalista szemlélet a társadalmi makrofolyamatokban talált fogódzót a történelmi nyomok értelmezéséhez. Az iparosodás, a polgárosodás, a kommercializáció, a racionalizáció és az urbanizáció makrofolyamatainak vizsgálata emelte a várost a történeti érdeklődés fókuszába, amely azelőtt a történetírás egyik marginális ágának tárgya volt csupán. De éppen a város múltjának az a történeti megközelítése a legérzékletlenebb a város mint egyedülálló téralkazat iránt, amely igazi tudományos jelentőséghez juttatta. „Ezt a horizontvesztést erősíti e várostörténet-írás közkedvelt metodikai eljárása: az összehasonlítás. Minél nagyobb az összehasonlítás tudományos készítése, annál kevésbé nyilvánvaló, hogy egy város nem csak többnyire mérhető paraméterekkel kifejezhető, az időben és főleg a térben kiterjesztve érzékelhető dimenziók gyűjteménye; egy mással nem vagy korlátozottan összemérhető külön entitás is egyúttal, olyan magába zárt univerzum, melyet csak a maga egyedi kvalitásaiból érthetünk meg.”¹ A konkrét városoknak a maguk egyediségében való megismerése pedig elképzelhetetlen az adott várost egyedien jellemző épített, fizikai térnek, és a városlakók térhasználatának megismerése nélkül. A kérdés csak az, hogy ez megvalósítható-e anélkül, hogy visszaesnénk egy helytörténeti jellegű várostörténet színvonalára.

1 Gyáni 1995: II.

Ebben a könyvismertetésben nem fogok kísérletet tenni arra, hogy ezt a kérdést megválaszoljam, pusztán egy másik dilemmát szeretnék körbejárni, nevezetesen azt, hogy milyen segítséget, módszertani fogódzót, inspirációt meríthet a két háború közötti Budapest térhasználatának kutatója az olyan nem várostörténeti, hanem művészettörténeti indíttatásból készült „topográfiaiból”, mint amilyen az itt tárgyalt két kötet is.

Az első, immáron nyolc évvel ezelőtt megjelent első kötet 522, két háború között épült budai, míg a második kötet 600 pesti épület leírását tartalmazza. Budapest történeti kutatásában mind a mai napig a pesti oldal viszi a domináns szerepet, ezért a Ferkai András által választott sorrend, miszerint előbb a budai kötetet készítette el még egyedül dolgozva, majd csak ezután a pestit már több munkatárssal összefogva, meglehetősen szokatlan eljárásnak tekinthető. Persze ez csak a töredéke a Budán és Pesten ebben a korszakban felépített épületeknek, hiszen a főváros jobb partján csak 1921–35 között 5510, míg a bal parton 5635 az újonnan épült épületek száma.² Ha figyelembe vesszük, hogy Buda területe mennyivel kisebb, mint Pesté, akkor egyértelműen az a következtetés adódik mindebből, hogy a városfejlődés a két világháború közötti korszakban a budai oldalon volt dinamikusabb. Míg Pesten teljes városrészek épültek ki az első világháborút megelőzően, már akkor véglegesen elnyerve ma is meglévő városképüket, addig Buda jelentős része egyrészt csak ebben a korszakban épült és népesült be, másrészt a vidékies, kisvárosias városképet ekkor váltotta fel egy nagyvárosias térszerkezet. Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy ami az épületek számát illeti, főleg ha figyelembe vesszük, hogy a budai kötetet Ferkai teljesen egymaga készítette el, Buda nem szorul oly mértékben háttérbe, amilyen mértékben ez egyébként megszokott a Budapest történetével foglalkozó irodalomban. Ugyanakkor már nem ilyen kedvező a kép, ha a két kötetben megtalálható épületleírásokat hasonlítjuk össze, mert a pesti épületleírások jóval részletesebbek. Mutatja ezt az is, hogy csak 78 a két kötetben bemutatott épületek számának különbsége, de a pesti kötet terjedelme oldalszámra is hozzávetőlegesen a duplája a budainak, viszont ha tekintetbe vesszük a 7 év különbséggel megjelent két kötet között fennálló tipográfiai különbségeket is, akkor a pesti kötet a többszöröse a budainak. Végeredményben tehát Buda mégsem kapja meg ebben a topográfiában a két háború közötti városfejlődésben betöltött szerepe alapján őt joggal megillető súlyt.

Néhány szót ejtenünk kell a műfajról. A szerző a nemzetközi szakirodalomból két műfajt említ, a népszerűbb guide-ot és a tudományosabb topográfiát. Mindkettő egy adott terület és korszak építészeti termését mutatja be, de amíg a guide egyszerre próbálja kielégíteni a szakemberek és a turisták igényeit, addig a topográfia szigorúan tudományos céllal készül. Ferkai szerint két fajtáját lehet megkülönböztetni a korszak-topográfiaiknak. Az egyik a teljes épületanyagot

2 Az 1921–29 közötti adatok forrása Dr. Illyefalvi I. Lajos: *A hatvanéves Budapest*. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest, 1933. 26–27, míg az 1930–35 közötti adatokat Dr. Illyefalvi I. Lajos (szerk.): *Budapest Székesfőváros Statisztikai Zsebkönyve 1937*. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest, 1937. 32. című műből merítettem.

mutatja be, a másik valamilyen szempont szerint (stílusirányzat, épülettípus) válogat. Ferkai igazából egyiket sem akarta. Nem akarta kötetbe gyűjteni sem a teljes épületanyagot, de nem akarta épülettípusok és stílusirányzatok szerint sem korlátozni magát. Az előbbit valószínűleg azért nem akarta, mert területi okokból nehéz lett volna kiadót és szponzorokat találni egy ilyen vaskos kötet kiadására – nem beszélve arról, hogy akkor nem csinálhatott volna egy saját, egyszemélyes Buda kötetet –, az utóbbit meg talán azért, mert az egyes épülettípusoknál és stílusirányzatoknál jobban érdeklő Budapest építészetének egyfajta átfogó képe, legalábbis ami a két háború közötti időszakot illeti.

Mindkét kötet bevezetővel indul, amelyben a szerző röviden szól a műfaji besorolásról, ismerteti a válogatás szempontjait, majd bemutatja Buda, illetve Pest városfejlődését. A budai kötet bevezetője az épülettípusok jellemzésével, míg a pesti a két kötetben bemutatott épületállomány egészének elemzésével zárul. Ezután következik a mindkét kötet nagy részét kitevő inventárium.

A budai kötet megjelenése után a *BUKSZ*-ban megjelent dupla recenzió erőteljesen megkérdőjelezte,³ hogy Ferkai műve topográfia lenne. Ezekkel a kritikákkal a magam részéről egyetértek, hiszen sem a korszak épületállományának egészét, sem egyes stílusokat vagy épülettípusokat nem mutat be a maga teljességében. Ezeknél kevesebb is, több is, mert többféle stílusra, épülettípusra hoz nem kevés számú példát, miközben egyiket sem mutatja be a maga egészében.

A várostörténészek számára növeli a kötet értékét, hogy nemcsak a művészet-történeti szempontból kiemelkedő alkotásokat, hanem hétköznapi, átlagos munkákat, is felvettek a gyűjteménybe, de még a „stílus alatti kategóriára” is találunk példákat. A válogatásnál ugyanakkor az a szempont mindennél határozottabban érvényesült, hogy az első vonalba tartozó építészek lehetőleg minden, a korszakban Budapesten épült jelentős munkája bekerüljön, míg a másod- és harmadvonalbeli építészeknél csak arra törekedtek, hogy egy-két munkájukkal képviselve legyenek. A válogatásnak ezek a hangsúlyosan érvényre jutó szempontjai azonban egy kissé egyenletlenné teszik az anyagot, persze nem a szerzők művészettörténeti céljai, hanem a lehetséges várostörténeti felhasználók sajátos érdeklődése szempontjából.

Egy rövid ideig magam is egy kerületi helytörténeti gyűjteményben dolgoztam, és tapasztalhattam, hogy milyen történeti ismeretérzség van a budapestiekben azoknak a házaknak a múltját illetően, amelyekben maguk vagy szeretteik laktak egykor vagy lagnak ma is, és bizony nem áll rendelkezésre olyan inventárium, amelyet nyugodtan oda lehet adni minden érdeklődőnek azzal a biztos tudattal, hogy abban megtalálja az általa keresett házra vonatkozó alapinformációkat. Ferkaiék műve nemcsak a Budapest történetével foglalkozó kutatókat tölti el ambivalens érzésekkel, hanem a városa, utcája, háza múltja iránt érdeklődő hétköznapi fővárosi polgárokat is. Hiszen egyrészt lenyűgöző a gyűjteménybe bekerült házak alapadatainak gazdagsága. Fényképeket láthatunk a házakról, alaprajzokat, meg-

3 Rév–Pazár 1996.

ismerhetjük a megbízókat, a tervezőket, a kivitelezőket, kiderül számunkra, hogy mikor készültek a tervek, mikor kezdődött és fejeződött be az építkezés. A professzionális városkutató nem kevés módszertani fogással lesz gazdagabb a kötetek áttanulmányozása után. Azonban a legtöbb házat mégcsak nem is másod-harmadvonalbeli építésszek, hanem iparosok építették, és az ilyen házak múltja iránt ugyanakkora a kereslet – ha nem nagyobb – a fővárosban, mint a legjobb építésszek munkái iránt. Úgy gondolom azonban, hogy nem Ferkai Andrásék feladata, hogy az ilyen igényeket is kielégítő topográfiákat készítsenek. Nekik az volt a céljuk, hogy egy olyan gyűjteményt állítsanak össze, ami alapján művészettörténeti szempontból empirikusan is alátámasztott értékelését adhatják Budapest két világháború közötti építészetének. Az általuk összeállított inventárium, amennyire laikus kívülállóként ezt meg tudom ítélni, erre alkalmas is. A hétköznapi városlakó és várostörténész érdeklődése azonban ugyanúgy kiterjedhet adott esetben a Margit körút páros oldalára, ahonnan csak egy házat vett be a szerző, mint a páratlanra, amelyet több ház képvisel.

A fővárosi történész, levéltáros és muzeológus szakmának azért is érdemes lenne továbbfejlesztenie Ferkai András topográfia alapanyagát, mert a fővárosi levéltárban rendkívül jó források találhatóak (pl. az 1941-es népszámlálás lakásívei, választási névjegyzékek, közjegyzői iratanyag stb.), amelynek révén a házak építésszettörténete kiegészíthető a benne lakó bérlők, tulajdonosok mindennapi életének megismerésével. Ha ez megvalósítható lenne, akkor biztos vagyok benne, hogy a főváros egyedi téralakzatára koncentráló várostörténeti kutatás nem süllyed vissza szükségszerűen egy provinciális helytörténetírás színvonalára.

Lugosi András

HIVATKOZOTT IRODALOM

Gyáni Gábor 1995: Bevezetés. In: Uő. (szerk.): *A modern város történeti dilemmái*. Debrecen
Rév Ilona – Pazár Béla 1996: Budai villák két nézetből. *BUKSZ Nyár*, 160–166.

Struktúra és városkép

Tóth G. Péter (szerk.): *A polgári társadalom a Dunántúlon a dualizmus korában.*
Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém, 2002. 599 oldal

Öt éves késéssel jelent meg a veszprémi konferencia kötete – hála az előszóban gyötrő érzéseivel harcoló szerkesztő erőfeszítéseinek. Félelme ellenére nem leszünk olyan kritikusok, akik „a szerkesztő homlokáról lecsipegetik az odagondolt babérokat” (10), azért sem, mert bármennyire is alábecsült manapság nálunk a tartalmi szerkesztés munkája, a cikkeket egyenként, szerzőnként fogja majd az utókor értékelni. Az előszóban Gyáni Gábor tekinti át a polgári átalakulás historikumát és értékeli a különféle perspektívákat. A szöveg igazi *keynote lecture* (jobb magyar megfelelő hiányában talán vitaindító), kár hogy a kötet fejezetekbe rendezett cikkeinek jó része kevésbé reflektál nemcsak az ő felvetéseire, de más elméleti problémára sem tér ki.

A *Struktúra és mobilitás* fejezetben T. Mérey Klára és Mohos Mária több települést hasonlít össze: előbbi Nagyatád, Nagykanizsa és Pécs vonatkozásában a lakosság statisztikai adatain túl egyéb nyilvánvaló tényekkel egészíti ki a képet (pl. melyik városban milyen iskolák, állami intézmények találhatóak – ehhez forrása pl. a *Pallas Nagy Lexikona*), az igazi összehasonlítást, elemzést hiába keresi az olvasó. Utóbbi Alsólendva és Lenti tekintetében a statisztikai adatokon túl a különféle egyesületeket elemzi. Szalai Károly a gyáripari fejlődés keretein kívül maradt Székesfehérvár 1900–1918 közötti mobilitását vizsgálja, szemléletes példákon keresztül bemutatva az egyes rétegek vagyoni és hatalmi pozíciójának változásait. A városban kiemelkedően magas volt a törvényhatósági bizottságba bejutott virilisek között a kereskedők és bankárok (60%) aránya. Nagy Mariann az egész Dunántúlra vonatkozóan tesz kísérletet az 1862-es birodalmi adóstatistikák felhasználására, hogy azok mennyiben használhatók fel a polgárosodás regionális és országos vizsgálatához. A hangsúly az egyes területek közötti különbségek feltárásán van, így a Monarchia egészében helyezi el a Dunántúlt és alrégióit. A dolgozat mellékletei fontos források: meglepő például az egyes régiók közötti jelentős eltérés az adóösszeg arányában illetve a szakmák jövedelmezőségének bemutatása

Az *Elit* fejezetet két osztrák történész tanulmánya nyitja. Sigrid Freisleben a bécsiújhelyi községi tanács összetételét elemzi a 19. század második felében. A hatósági, katonai, iskolai és gazdasági székhelyként működő település tanácsa összetételének kontinuitását és változását ismertette, kitér a tagok származására, foglalkozási összetételére, rokoni kapcsolataira és egyéb társadalmi szerepvállalásaira. Oliver Künschelm egy sajátos település, Vöslau fürdőváros elitjét és a modern infrastruktúra megteremtésének összefüggéseit tárgyalja. Egy olyan településről van szó, melyben az elit nagyobb részét a bevándorolt nagypolgárság adta, akik az idegenforgalomban voltak érdekeltek, míg a gyáriparban és a mezőgazdaságban érdekelt

családok a hagyományos elitet képviselték. A két érdekcsoport közötti összecsapásokat jelképezi a kommunális infrastrukturális beruházások felett kitört vita: az idegenforgalomból élők számára a beruházások hasznot hoztak, még a helyi adók emelése árán is, míg a többiek ellenezték a modernizációt. A rossz kompromisszum eredményeként a település költségvetését kellett destabilizálni, és nem valósulhattak meg teljes mértékben a szükséges beruházások sem. Söptei Imre Sopron legtöbb adózó polgáraitól készített áttekintést 1872-től a századfordulóig, három időmetszetben (1872, 1883, 1893). Dolgozatának erénye, hogy hangsúlyozza a virilis jegyzékek elemzésének buktatóit és bemutatja, hogy valójában mennyire vettek részt a döntéshozatali folyamatokban. Várható módon elsősorban a nem-termelő (pl. háztulajdonos) rétegek és a hitelügy képviselőinek aránya magas. A viszonylag alacsony adóösszegek mutatják, hogy a város gazdasági ereje nem volt jelentős. Csekő Ernő a szekszárdi virilisek összetételéről ír (1872–1918) a Tolna vármegyei jegyzékek alapján. Utóbbiak előnye, hogy így nemcsak egy-egy település, hanem az egész vármegye elitje vizsgálható, azon belüli elmozdulások jól nyomon követhetők. A megyeszékhelyen az értelmiség számaránya volt a meghatározó, a kereskedő réteg lassú megerősödésével, és más téren is lassú kiegyenlítődés figyelhető meg: csökkent a nemesi származásúak aránya, növekedett a zsidó vallásúak száma. A szerző bőséges példákkal kitűnően mutatja be a társadalmi összetételekben való elmozdulásokat. Bognár Bulcsú is a virilis-jegyzékeket választotta kiindulásul a szombathelyi dualizmuskori felső- és középrétegek vizsgálatához. Ő a korszakból fennmaradt összes (vármegyei) listát feldolgozta, vállalva, hogy azon hátrány ellenében, amit az eltérő számú virilis okoz a listákon, a megyei listák – miként Szekszárd esetében is – bemutatják a település jelentőségének, gazdasági súlyának és az adott személyek térnyerésének vagy -vesztésének folyamatait is. Részletesen foglalkozik a település jelentőségének növekedésével, a foglalkozási szerkezetben bekövetkezett változásokkal. A szöveg – mely nem az előadás jegyzetelt változata, hanem ténylegesen tanulmánnyá érlelt szakcikk – fontos megállapítása, hogy az ideologikus modellek, így a „kettős társadalom” elmélete sem alkalmazható a dualizmus-kori Szombathelyre, de a nyugat-dunántúli térségre sem, ennek alapos felülvizsgálatát is felveti a szerző.

A *Foglalkozás, jövedelem, presztízs* fejezet tartalmazza talán a leginkább különböző cikkeket. Gál Zoltán tanulmányában, mely két különálló részre tagolódik, egyrészt a Dunántúl regionális bankpiacainak átalakulásáról, másrészt a bankároknak Pécs város társadalmában betöltött helyéről ír. Szemléletesen mutatja be egy új típusú banki elit kialakulását, megjelenését a virilis listákon. A banktörténet szempontjából is érdekes adalék, hogy miként próbáltak a fővárosi nagybankok befolyást szerezni helyi pénzintézetekben – és miként sikerült részben ezt elhárítania a Pécsi Takarékpénztárnak, a vidék egyik legtőkeerősebb pénzintézetének, sőt fővárosi fiókjintézetet nyitni, mely az államosításig működött. Nagy kár, hogy cikkét már megjelentette korábban is (Gál 1996–97). Huszár Zoltán egy, a Monarchia egészére kiterjedő tevékenységű vállalat, a Dunagőzhajózási Társaság történetét kutatja hosszú ideje. Jelen írásában bemutatja a vállalaton belüli mindennapi munka-

végzést, a munkarendet, a dolgozók javadalmazását, és megvizsgálja mennyit ért a fizetés a pécsi bányavidéken és Steiermarkban (nem okoz nagy meglepetést, hogy az utóbbi helyen többet). Ennek ellenére jelentős számú munkás érkezett családjával Pécsre és környékére, akik minden bizonnyal elégedetlenek voltak ottani helyzetükkel. A DGT dolgozói irányában egyedülálló paternalista jellegű szociálpolitikát valósított meg, ami egybeesett a cég gazdasági érdekeivel: a termelésközpontú munkát úgy valósították meg, hogy ők szervezték meg a dolgozók bevásárlását, szabadidejét, a gyermekek taníttatását stb. Nagy Imre Gábor egy réteget, a pécsi közigazgatási tisztviselőket mutatja be, s a szegényes forrásadottságok ellenére sikerült jól megragadni a réteg legfőbb jellemzőit: rétegzettségüket a legfőbb városi és megyei tisztviselőktől az „egyintartatós” hivatalokig, életmódjukat (különösen érdekes térképre vetítve, hogy mely pécsi utcákban laktak), fizetési beosztásukat. A munka, melyben jó pár példát is olvashatunk egy-egy életpályára, fontos hozzájárulás lehet az egyszer talán megvalósuló rétegmográfiaihoz. Csurgai Horváth József Havranek József, Székesfehérvár polgármesterének állít emléket, aki évtizedekig volt a város polgármestere. Sikerét személyes kvalitásain túl a várostervezési munkálatok tervezésnek, a jelentős építkezéseknek és a tisztségén túlmutató közéleti szerepének köszönhetette.

A *Városkép* fejezetet a két cikkel szereplő Csurgai Horváth József nyitja, aki Székesfehérvár városképi alakulásának történetét elemzi, az ügy érdekében tett városi és lokálpatrióta erőfeszítéseket és az 1870-es években elinduló jelentősebb park- és utca rendezéseket, melyek sokszor egyéb infrastrukturális beruházásokkal is együtt jártak. A város terjeszkedése is beindult, a magánszemélyek részére segélyező egyesületek nyújtottak kedvező hiteleket. Majdán János a *Vasút polgárosító hatása* című cikkében azt a közvetlen és áttételes hatást elemzi, amit ezek a beruházások gyakoroltak a kisebb és nagyobb települések életére. A közvetett kedvező gazdasági hatáson túl, az egységes szabályok által megvalósított állomásépület egy új nyilvános teret alkotott, ugyanakkor ugyanez (pl. az I., II., III. osztályokba való sorolással) a társadalmi rétegek elkülönülését is megvalósította. A típustervek alapján megvalósított térrendezésnek köszönhetően terjedt el a kavicsos sétáló út, a muskátli, a *rest*i révén a Zwack unikum, sőt a szerző a külön megépített mellékhelységek magánházaknál való elterjedését is ennek tulajdonítja. Az egyre gyakoribbá váló utazások a lakosok látókörét tágították, lehetőséget nyújtottak egy régió belüli azonosság tudat kialakításához. Megyeri Anna Zalaegerszeg, Szilágyi István Szombathely, Varga Éva Kaposvár, Winkler Gábor pedig Győr dualizmus-kori városépítészetét tárgyalja. Az adatgazdag cikkek részletes taglalására nincs lehetőség: bemutatják milyen jellegű épületek valósultak meg, mely építészeti és beruházói közreműködésével. Figyelemre méltó, hogy mindenütt városkép-tervezés valósult meg jelentős építészeti közreműködésével. Szombathelyen Éhen Gyula polgármester szerepe kiemelkedő a város infrastrukturális fejlesztésében; a városszerkezet változása és a nagyberuházások (pl. vasút) mindenütt a mentalitás változását is okozták.

Külön fejezet foglalkozik a *Társasági élet, szórakozás* témakörével. Hannes Stekl *Városi jubileum és polgári identitás: Wiener Neustadt 1192–1892* című írásában

a település 700 éves jubileuma alkalmából tartott emlékünnepségek azon funkcióját emeli ki, hogy az mennyire alakította ki a polgárok (túlértékelt) közösségének eszményképét, és emellett a „német” osztrák tudatot miként hangsúlyozta – szemben a „keletről jövő barbárok” ellenségképével. Ezt természetesen a történeti példák hangsúlyozásával, de emellett az idegenforgalom szempontjából is kiaknázható rendezvényekkel támasztották alá. Baja Helga a pécsi ünnepi eseményeket elemzi egy kiválasztott év (1893) alapján, melyhez a forrás egy napilap, a *Pécsi Napló* híradásai voltak. A legtöbbet szereplő hivatalnokok, értelmiségiek és a gazdasági élet szereplői bemutatása után azokat az ünneplő csoportokat (vármegye, bíróság, katonaság, jogászhallgatók, egyesületek, egyházak, stb.) veszi számba, akik ünnepeket szerveztek (bálokat, bankettet, vacsorát, stb.) Bemutatja az év legfontosabb eseményeit, külön a báli szezont, azok külső kereteit és az azon résztvevők kapcsolatrendszerét. Jobb lett volna, ha még néhány mintaévet választ a szerző, és nemcsak egy évet vizsgál, talán árnyaltabb képet alkothatt volna és a szokások változását is bemutathatta volna. B. Horváth Csilla a pécsi kereskedők szerepét vizsgálja a helyi polgári társas élet szervezésében, a sport és dalegyletekben, a Mecsek egyesületben és a jótékony célú egyesületekben. Bősze Sándor a dél-balatoni fürdőegyesületekkel, mint a szocializáció sajátos színtereivel foglalkozik, kiemelve, hogy ezek az egyéni és a közösségi erő és érdek találkozásánál jöttek létre: telektulajdonosok védelme mellett a település szépítése, infrastrukturális fejlesztése is napirenden volt. A helyi lakosok is hamar felismerték azt a piacot, amit a Balaton-kultusz jelentett mind az odaérkezők kiszolgálása, mind pedig a telekárak növekedése terén – az odaérkezők pedig az új nagyvárosi divatot, mentalitást hozták magukkal, miközben megváltozott a települések külső képe. Kónya Péter az eperjesi polgárság szabadidő-eltöltését és üdülési lehetőségeit vizsgálta a századfordulón. A „Tarcaparti Athén” fontos iskolavárosként kiemelkedő tudományos és kulturális élettel bírt, emellett a környező kiránduló- és gyógyfürdőket is szívesen felkeresték. Szakál Gyula új megközelítésben elemzi reklám és életforma kapcsolatát a 19. és a 20. század fordulóján Győrben. A hirdetésekben keresztül próbál a korabeli szokásokhoz és értékekhez közelebb jutni. Elemzi, hogy milyen fogásokkal próbálták a termékeket eladni, és két mintaév (1886–87, 1897) tükrében hogyan változott a reklámozott cikkek összetétele, mennyit változott az életmód (a téma továbbfejlesztett változata: Szakál 2002: 215–259). Gergely Anna a székesfehérvári zsidó egyletekkel, illetve inkább segélyegyletekkel foglalkozik cikkében, főként a gyász és a jótékonyosság fogalmával a zsidó vallásban, és a családi kapcsolatok szerepével.

A *privát szféra világa* témakör talán jelen konferencia alkalmával külön szekciót kapott, és így fejezetet a kötetben. (Természetesen ez nem jelenti automatikusan azt, hogy elméleti–módszertani szempontból is újszerű tanulmányokkal találkozunk.) Roman Holec a magyar kutató számára kevésbé ismert terület, a dualizmus kori szlovák polgári lakáskultúrával foglalkozik. A meglehetősen áttekinthető jellegűre sikerült cikkben magyar városokkal foglalkozik és az idézett szakirodalom áttekintése is azt mutatja, hogy épp ugyanannyira van szó a magyarság kultú-

rájáról benne... Szikra Éva egy eddig kevésbé művelt témát, a polgárság kertkultúráját veszi górcső alá. A példákon keresztül bepillantást nyerünk, hogy milyen mentalitás- és műveltségbeli változások figyelhetők meg a társadalom különböző rétegeiben – és miként alakítják ezek a kertkultúrát. Jávor Kata a pécsi Zsolnay nagypolgár-család szakértője, ezúttal a fegyelem, szigor és puritánság, illetve a luxus együttes jelenlétéből fakadó életviteli stratégiákról ír, teljes monográfiája időközben (Jávor 2000) megjelent. Vállalatirányítás, a gyermekek iskoláztatása, a szabadidő eltöltése, a pécsi „közönséggel” való kapcsolattartás, stb. mind-mind terítékre kerülnek, ahogy bemutatja, hogy a család három gyermekének miképp valósít meg három különböző nagypolgári létformát. Radnóti Ilona egy eddig gyakorlatilag feldolgozatlan témát, a pécs–baranyai zsidóság temetkezésének dualizmuskori változásait mutatja be. A szokások megváltozása, egymás mellett élése (Dávid pajzsa és nemesi címer Schrapringer Joachim sírján) az asszimiláció és az ősök hagyományához való ragaszkodás egymás mellett élését mutatja be. Fokozatosan azonban a sírkert kialakítása, a temetés menete és egyéb külsőségekben átvették a magyar polgári szokások elemeit, a vagyoni gyarapodást pedig a sírkövek anyaga és formája is mutatja. E változások elsősorban Pécsre voltak jellemzőek, a vidéki közösségek tovább kitartottak (anyagi lehetőségeik okán is) a régebbi szokások mellett. Metodikai szempontból Tóth G. Péter kötetzáró cikke (relatív) a legmerészebb. A feldolgozott anyag jól ismert: a veszprémi Francsics Károly visszaemlékezése, amit az otthon–külvilág, magánélet–nyilvánosság fogalmai felől közelít meg. A szerző elkészíti a visszaemlékező mentális térképét, és bemutatja, hogy a kívülről érkezett ember miként illeszkedik be a közösségbe: visszaemlékezésében leírt álma a szerző pszichohistóriai elemzése szerint a „felesleges ember” lélektani képe.

A kötet végén található konferencia-résztevők listája inkább bosszantó, a szakmán kívüliek számára kevés haszonnal jár. Azonban a babérkoszorút meghagyjuk a szerkesztőnek (és a szerzőknek): fáradtságos munkájuk eredményes volt. De ne legyünk optimisták: még sok tanulmánykötet (és még inkább szakszerűen irányított és finanszírozott kutatás) kívántatik, hogy közelebb juthassunk a dunántúli dualizmuskori társadalom szövetéhez.

Lengvári István

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Gál Zoltán 1996–1997: A dunántúli bankpiaci átalakulása a századfordulón. (A bankárok szerepe Pécs város társadalmában.) *Baranya* 9–10, 171–185.
- Jávor Kata 2000: *Életmód és életmód-stratégia a pécsi Zsolnay család történetében*. Budapest /Néprajzi tanulmányok/
- Szakál Gyula 2002: *Vállalkozó győri polgárok 1870–1940. Sikeres történelmi modellváltás*. Budapest

Deák Ágnes: „*Nemzeti egyenjogúsítás*” *Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon 1848–1860.*

Osiris, Budapest, 2000. 399 oldal

A 19. századdal foglalkozó magyar historiográfia egyik sokszor tárgyalt témája a „nemzeti ébredés”, a „nemzetiségi kérdés”, a nem magyar népek nemzeti mozgalmainak története. A kérdés szakirodalmát azonban meglehetősen aránytalanságok jellemzik. A munkák legnagyobb része politikatörténeti elemzés, ám ezek megoszlása is egyenetlen: a reformkor, a szabadságharc, illetve a dualizmus korához képest a szabadságharc bukását követő évtized – mindeddig – jóval kevesebb figyelmet kapott. Deák Ágnes kutatásának időkereteit éppen ez a korszak, a Schwarzenberg-kormány megalakulása (1848 ősze) és az abszolutista kormányrendszer válsága (1859 ősze) közötti évtized alkotja, de kiindulásként röviden összefoglalja a birodalom népeinek 1848/49-es nemzeti programjait, illetve kialakulásuk közvetlen előzményeit, végül pedig felvázolja az új politikát jelző 1860-as októberi diploma kiadását megelőző kormányzati lépéseket is. A politikatörténethez képest azonban jóval több a „fehér folt” a kérdés társadalomtörténeti feldolgozásában. A feltáráshoz váró problémák közül a közelmúltban például Benda Gyula az etnikum politikai és kulturális megkonstruálásának a társadalmi gyakorlatra kifejtett hatása vizsgálatát, az etnikai különbségek megjelenésének, jelentőségének, társadalomalakító szerepének helyi forrásokra támaszkodó, regionális és községi szintű elemzését, a statisztikákból alkotott makroszintű adatoknak, átlagoknak a mikroszintű rekonstrukcióval való szembesítését sürgette.¹ Deák Ágnes nem „csak” a korszak megválasztásával alkotott valóban hiánypótló monográfiát, de a politikum vizsgálatát középpontba helyezve hozzájárul a problematika társadalomtörténeti vonatkozásainak, és ezen belül a fent idézett kérdéseknek a vizsgálatához is.

A feldolgozás egy igen pontosan körülhatárolt problematikára összpontosít. Az 1848/49-es forradalmi mozgalmak a monarchia egészének válságához vezetnek. A Birodalom új politikai alapokra helyezésének egyik központi kormányzati jelszava a nemzetiségi mozgalmakban megfogalmazódó követelésekben is vezérmotívumnak számító – a munka címét adó – „nemzeti egyenjogúsítás”, vagyis a „Gleichberechtigung” volt. A nemzeti egyenjogúsítás elvét azonban a központi kormányzat kezdettől fogva a rendies különállás felszámolásával, a központosított modern egységállam, a Gesamtösterreich megvalósításával igyekezett összeegyeztetni, az egyes nemzeti mozgalmak számára viszont a Gleichberechtigung valójában a területi/kulturális/politikai önállósulás felé vezető út fontos lépcsőjét

1 Millennium és társadalomtörténet. Benda Gyula társadalomtörténetéssel beszélget Kovács Éva és Melegh Artila. *REGIO*, 2000. 2. 35–54.

jelentette, vagyis végső soron két egymást tagadó, ellentétes irányba ható politikai akarat találkozott e jelszó alatt. Egyfelől a történelmi, területi, vallási kötődéseken, rendi privilégiumokon alapuló – illetve ezek ötvözetéből kialakuló – nacionalista, elkülönülést hirdető mozgalmak programjai, azok a követelések, miként Deák Ágnes fogalmaz, melyek a nyugat-európai nemzetállam-modellhez kívántak a leginkább közelíteni az adott körülményekhez képest, vagyis soknemzetiségű birodalomban, részben kevert etnikai viszonyok között. Másfelől pedig a központi kormányzatnak a birodalmi egységet célul tűző politikája, amelynek szintén a nyugat-európai modern nemzetállam volt a mintája, és éppen ennek megvalósítása érdekében igyekezett leszerelni a központ felől nézve partikuláris, szeparatista, és egymással is rivalizáló törekvéseket.

A központi kormányzat politikai programjában a nemzeti egyenjogúsítás elve, amelyet tehát a birodalmi egység megvalósítása egyik fontos eszközének tekintettek – nem utolsó sorban, mivel a magyar különállás megtörésére is alkalmasnak vélték – addig játszott jelentős szerepet, amíg a monarchia átalakítását alkotmányos alapokon gondolták el, vagyis lényegében 1848 őszétől 1851 végéig. Az uralkodói abszolutizmus kormányrendszerének kialakulását követően aztán a Gleichberechtigung programjából csak igen szűk korlátok között érvényesültek bizonyos elemek. Ezzel együtt Deák Ágnes az 1850-es évek kormányzati nemzetiségpolitikáját úgy tekinti, mint – a svájci példát leszámítva – „az első kísérlet arra, hogy egy államon belül szabályozzák és a gyakorlatban megvalósítsák a modern nacionalizmus követelményeinek bizonyos mértékű figyelembevételével különböző nemzeti csoportok együttélésének normáit, s az államhatalom viszonyát e nemzeti csoportok önérvényesítő igényeivel kapcsolatban az államélet különböző területein” (12). A munka ennek a „részeredmények mellett is egyértelműen kudarcot vallott” vállalkozásnak a bemutatását tűzi tehát célul, melynek dilemmája végső soron az állami szuverenitás és a kollektív nemzeti jogok összeegyeztetése volt.

A magyarországi kormányzati nemzetiségpolitika feldolgozásánál a szerző két megszorítást tett: nem tért ki sem a korban külön nemzetiségként számon tartott zsidóságra, sem a cigányokra vonatkozó intézkedésekre, amit egyrészt e két nemzetiségnek a többitől számos vonatkozásban különböző helyzetével, illetve azal indokol, hogy célja „a kormányzati nemzetiségpolitika általános elveinek és gyakorlatának vizsgálata volt” (13). A monográfia a kormányzat magyarországi nemzetiségpolitikáját két nagy tematikus egységben, egyrészt az államigazgatás (*Nemzetiségpolitika és államigazgatás* – 174 oldal), másrészt a kulturális politika (*Kultuskormányzat és nemzetiség* – 88 oldal) szempontjából tekinti át. Az előbbi, hosszabb fejezetben tárgyalja a kormányzat nemzetiségpolitikai irányelveit és azok módosulásait, az 1850–51-es, többek között az ország nemzetiségi viszonyainak feltérképezését célul tűző összeírást, a monarchia közigazgatási átszervezésének nemzetiségpolitikai összefüggéseit, az államigazgatásban résztvevők nemzeti-összetételével és a hivatali nyelvhasználattal kapcsolatos kérdéseket. A másik, rövidebb fejezet legrészletesebben az oktatásügyet tárgyalja, emellett az egyházpolitikának és a művelődés egyéb területeinek, így a színháztársáknak, újság- és könyv-

kiadásnak, illetve az egyesületi, társasági életnek nemzetiségpolitikai aspektusait elemzi.

A kötet, amelynek alapját a szerző disszertációja alkotja, nem tartalmaz külön sem a kialakított módszerről szóló értekezést, sem historiográfiai áttekintést: az utóbbira vonatkozó, igen fontos, többek között az egyoldalú, a nemzeti sérelmeket soroló irodalom kritikáját, nem egyszer tárgyi tévedéseket is korrigáló észrevételeit a szerző a lábjegyzetekben teszi meg. A feldolgozás módszerének lényegét a *Bevezető*ben, a munka célját megfogalmazó, már idézett mellékmondat foglalja össze: ez Deák Ágnesnek az a törekvése, hogy a kormányzat nemzetiségpolitikájának általános elvei mellett annak gyakorlatát is bemutassa. Nemcsak az egyes kormányzati intézkedések hátterének, a döntések meghozatalának – egyébként döntően feltáratlan levéltári forrásokra támaszkodó – aprólékos rekonstrukcióját végzi el (itt jegyezzük meg, hogy a korszak német kézírásos forrásainak feldolgozása önmagában komoly teljesítmény), hanem legalább akkora terjedelemben a döntések fogadtatásának, az egyénekre, kisközösségekre gyakorolt hatásának, végrehajtásuk körülményeinek a bemutatására is törekszik. Éppen ezzel tud többet nyújtani a hagyományos kormányzat- vagy politikatörténeti feldolgozásoknál, és ezzel ad egyben társadalomtörténeti vonatkozású információkat is. Úgy vélem, ennek a munkának a legfőbb értékét, amellet, hogy egy kevésbé elemzett terület széleskörű szakirodalmi áttekintésre és levéltári forrásanyagra épülő bemutatására vállalkozik a szintézis igényével, elsősorban a téma feldolgozásának ez a következetesen érvényesített módszere jelenti.

Deák Ágnes a korabeli sajtóanyag, a hivatalnokok, besúgók jelentései, naplók, visszaemlékezések, különféle panaszos beadványok felhasználásával rendszeresen szembesíti a „makroszinten” megfogalmazódó politikát a „mikroszint” realitásával, és ezzel egyben a két szint közötti kölcsönhatás bemutatására is lehetőséget nyílik: egyik oldalról, hogy a lokális törekvések miként gyakoroltak hatást a birodalmi döntéshozókra, másik részről pedig, miként befolyásolták az egyes közösségek, egyének sorsát a központi döntések. Az említett módszer révén a helyi, apró konfliktusok, vagy egyéni életutak felidézése nem csupán színesíti, olvasmányosabbá teszi a munkát, hanem ezek szervesen beépülnek a fő mondanivalóba. Ugyanakkor, az idézett eseteken keresztül a szerző „testközelbe hozza” a rendkívül heterogén birodalom hétköznapjait is, azokat a gyakorlati nehézségeket, amelyekkel az egységesítésre törekvő központi vezetésnek szembe kellett néznie.

A fentiek illusztrálására a könyvben tárgyalt témákból csupán két részletet említenék. Az egyik a nemzeti hovatarozás megvallásának problematikája az 1850–51-es összeírással kapcsolatban. A szerző számos konkrét esetet idéz annak bemutatására, hogy egy felületes megközelítésben talán magától értetődőnek tűnő dolgot, a nemzeti identitás megválasztását valójában hányféle különböző tényező befolyásolhatta. Az anyanyelv és a származás – egyébként szintén összetett, és korántsem minden esetben egyértelmű – kritériumai mellett, szerepet játszhatott a rendi tudat, a területi-regionális kötődés, vagy az egyéni érvényesülés vágyától vezérelt életstratégia. A lakosság nemzetiségi besorolásában mindezek mellett

meghatározónak bizonyultak a bevallás körülményei is (megfélemlítés, befolyásolás, az összeíró tudatos vagy akaratlan félrehallása). Az azonban, hogy ki hogyan íródott össze, illetve az adott pillanatban minek vallotta magát, a továbbiakban társadalmi közegében- és saját maga számára is meghatározó tényezővé válhatott. Vagyis, ahogy a szerző rámutat, a központ érdekei által diktált összeírás jelentős szerepet játszott a nemzeti identitás tudatosításában is.

A másik az ünnepek témaköre, vagyis egy a mindennapi életritmust, időbeosztást, a közösségi összetartozást, illetve az azonosság/mátság érzékelését és meghatározását alapvetően meghatározó kérdés. A vegyes lakosságú, többvallású területeken konfliktus forrásává vált, hogy nem ugyanazokat az ünnepeket, illetve az eltérő időszámítás miatt ugyanazt az ünnepet máskor tartották katolikusok, protestánsok, görögkatolikusok és ortodoxok. Így, a monarchia egységére törő vezetésének többek között az olyan típusú panaszokat is kezelni kellett, hogy míg egy falu egyik fele farsangot ülne, a másik rész éppen böjti időszakban van, melyet sért a zajos táncmulatság. A kormányzat ebben az esetben egyrészt meghatározta, melyek azok a „normanapoknak” nevezett kiemelt ünnepnapok, melyeket az adott helyi közösség minden tagjának tiszteletben kell tartania, és az ünnepeket következetesen a viszonyosság – valóban modern, liberális – elve szerint igyekezett szabályozni. A szabályozás ugyanakkor a modern többségi elv alapján igyekezett érvényt szerezni az adott közösségen belüli többség igényeinek is. Deák Ágnes szerint itt az abszolutizmus-kori nemzetiségpolitika egyik legmodernebb elemét érhetjük tetten.

Az utóbbi évek hazai történettudományos „termését” főként a tanulmánykötetek, illetve a szélesebb közönségnek szánt, változó színvonalú összefoglalások jellemzik, ritka az olyan monográfia, amely valóban újat hozó, több éves rendszeres levéltári adatgyűjtés, kutatómunka eredménye. Deák Ágnes ilyen munkával gazdagította a magyar történetírást.

Czoch Gábor

Karády Viktor – Kozma István: *Név és nemzet.*

Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig.

Osiris, Budapest, 2002. 378 oldal

Elsőként jelent meg Magyarországon a 19–20. századi névmagyarosításokat összefoglaló önálló kiadvány, Karády Viktor és Kozma István tollából.

A szerzők a Belügyminisztérium és a Magyar Országos Levéltár 1894 és 1956 közötti, egyébként mindenki előtt zárolt névmagyarosítási aktáit dolgozták fel a statisztikai mintavétel módszerével. A levéltári feldolgozás Kozma István, a statisztikai feldolgozás, a kiértékelés és az összegzés a szerzőpáros közös munkája. Összességében közel 13.300 névváltoztatási ügy 23.600 személyre kiterjedő adatait vizsgálták meg a szerzők, és ez már önmagában is a legnagyobb hazai feldolgozások közé sorolható. A magyarországi asszimiláció-kutatás a történettudomány vitatott területe, elsősorban azért, mert kevés objektíven mérhető forrást tud felmutatni. A szerzők által feldolgozott névváltoztatási kartotékok és akták viszont rendkívül nagy forrásértékkel bírnak, hiszen a névváltoztatási iratokon feltüntetett anyakönyvi jellegű adatok (eredeti név, felvett név, születési hely és idő, lakhely, felekezeti) pontosságához kétség sem férhet. Kevésbé teljese az iratok foglalkozási adatai, ám a hamisításhoz vagy a torzításhoz itt sem fűződött érdeke a kérvényezőknél (8–11). A nagy mennyiségű adat feldolgozásának közlése már önmagában is nagy értéke a könyvnek.

A névváltoztatások ügye nem tartozik a magyar történettudomány ismertebb kérdései közé, már csak ezért sem lehet érdektelen a kötet főbb megállapításainak áttekintése. Ezt követi néhány általánosabb jellegű észrevétel, illetve a kötet méltatása és értékelése.

A névmagyarosítás bonyolult és összetett folyamatát egy rövid recenzió nem képes visszaadni, csak a főbb tézisek ismertetésére nyílik lehetőség. Az első névváltoztatást megtiltó magyarországi rendelet megjelenéséig a névváltoztatás nem volt engedélyhez kötve, ezért a névcsereknél sem volt akadály, és még a nemesiség önkorlátozása sem jelentett kizárólagos szabályt 1814-ig. Ezelőtt egyedül II. József híres 1787. évi rendelete jelentett szabályozást, amely kételemű nevek felvételére kötelezte a zsidókat. Bár a rendelet csak keresztneveknél írta elő a német neveket, a szöveg félreérthetősége és a körülmények miatt a zsidók túlnyomó többsége német vezetékneveket vett fel, és ez alapot szolgáltatott a későbbi névmagyarosításukhoz. 1894 és 1956 között a névmagyarosító zsidók 85%-a viselt német családnevet (13–23).

A névmagyarosítások története nem követi egy az egyben a magyar történelem korszakhatárait. A névmagyarosítások négy nagy korszakra tagolhatók:

az 1814 és 1880, az 1881 és 1918, az 1919 és 1944, valamint az 1945 és 1956 közötti időszak.

Az 1814 és 1880 közötti korszak tanulmányozásához jelenleg csak Szentiványi Márton (1895) és Telkes Simon (1906) korántsem hiánytalan, de nagyságrendjében megbízható adatokat közlő munkája áll rendelkezésre. A névmagyarosítás első korszaka több kisebb kisciklusra oszlott, amely ciklusok követték a politikatörténeti időhatárokat és azok jellemzőit. A nemzeti ébredés kora, a reformkor a névmagyarosításban is tükröződött. A csúcspontot az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc jelentette, 674 névváltoztatással. A neoabszolútizmus elején, 1849-ben érvénytelenítették a forradalom és szabadságharc alatti névváltoztatásokat. A következő évben a névváltoztatásokat rendeletileg megszigorították, és 1850 és 1860 között a minimumra szorították vissza. 1861–62-ben fellendülés, 1863–66 között visszaesés, majd a kiegyezés után ismét fellendülés következett be.

A névmagyarosítás első korszakát egyrészt a névváltoztatási kérelmek alacsony száma jellemezte, hiszen 1834 és 1880 között évi átlagban mindössze 101 kérelmet engedélyeztek hazánkban. Másrészt a névváltoztatást ekkor még az egyének olyan belső ügyének tekintették, amelyre nem kívántak külső (állami, hatósági) nyomást gyakorolni, és nem létezett ilyen célú országos kiterjedésű (csak kisebb helyi) társadalmi mozgalom, igaz elvi elutasító magatartás sem. Védtek és tiszteletben tartották az élő nemesi családok neveit, amely a mintaadó, nemesinek látszó (földrajzi és -fi végű) nevek túlzott felvételéhez vezetett. Még a kiegyezés utáni évtizedekben sem tett az engedélyező belügyminiszter elvi különbséget a névmagyarosítások és (a gyakorlatban ritkán előforduló) más névváltoztatások között, hanem a liberalizmus szellemében mindkettőt engedélyezte (23–40).

A névmagyarosítások első korszakát az eddigi hiányos adatok és szűkös feldolgozások alapján a zsidók, a német és szlovák római katolikusok felülreprezentáltsága jellemezte. A szerzők 1867–68. évi mintavétele szerint a névváltoztatók 20%-a zsidó, 70%-uk római katolikus, 7%-uk evangélikus és 3%-uk egyéb keresztény felekezetű volt. A névmagyarosítók többsége már ekkor is városi lakos volt, igazolva azt a tételt, hogy a névmagyarosítás „a nyelvében megmagyarosodó városi polgárságra volt jellemző” (Telkes 1906: 64). A névváltoztatók kétharmada a magasabb igazolt műveltséghez kötött foglalkozásúakból (hivatalnokok, katonák, értelmiségiek, szabad foglalkozásúak) és az a felé törekvő tanulókból került ki. A névmagyarosítások dualizmus kori első szakaszában a közhivatalnoki kar volt közülük a leginkább túlképviselt réteg, és sokszorosan felülmúlta az össznépszerűségi arányát (40–47).

A névmagyarosítások második korszaka három szakaszra osztható. Az 1881 és 1897 közötti időszakban évi átlagban 937, az 1898 és 1914 közötti időszakban évi átlagban 2910, az első világháború alatti (1915 és 1918 közötti) időszakban évi átlagban 1588 névváltoztatást engedélyeztek (49).

A névmagyarosítási mozgalom szakaszolását nemcsak a névmagyarosítók ciklikusan alakuló számai, hanem a jellege is indokolja. Az első szakasz a névmagyarosítási mozgalom születésével indult. Az 1881-ben megalakult Központi Névmag-

gyarosító Társaság megalakulásától számíthatjuk a névmagyarosító mozgalmat Magyarországon. Ekkor indult meg a névmagyarosítás társadalmasítása, amikor a sajtó és a társadalmi szervezetek erőteljesebben propagálták a magyar név felvételét. Az első támadások a mozgalom ellen ebben a szakaszban még nem a kisebbségek, hanem a magyar nemzeti oldalról érkeztek, mert a dualizmusban nem voltak védett nevek (60–64).

A millenniumtól (az előzményektől eltekintve) többé-kevésbé az állam és az önkormányzatok is propagálták a névmagyarosítást. A Bánffy-kormánynak különféle rendeletekkel és felhívásokkal sikerült ugyan elérni a közalkalmazottak egy részének látványos névmagyarosítását, ám e kormányzati névpolitika ellen a kisebbségek is felléptek (például Meltzl Oszkár erdélyi szász képviselő), és egyértelműen sérült a liberalizmus elve, amit pedig szerettek volna elkerülni. Az 1898. évi dualizmus kori névmagyarosítási csúcs 6722 névváltoztatójának többsége a szorosán vett állami és önkormányzati alkalmazottak közül került ki, ezen belül különösen a kereskedelemügyi tárca alá tartozó dolgozók: a vasúti, a postai és a távírdai alkalmazottak névmagyarosítási mozgalma volt példa nélküli méretű a dualizmusban. A Bánffy-kormány bukása után viszont nincs tudomásunk arról, hogy a hatóságok számottevő névmagyarosító kampányt kezdeményeztek vagy karoltak volna fel (64–76, 107–108).

A névmagyarosítás azokat a nem magyar etnikumúakat jellemezte, akik megtalálták helyüket a gazdasági modernizációban (zsidók), akik olyan etnikumból származtak, amelyben nem fejlődött ki szeparatista nemzettudat és polgáriasuló jegyeket mutattak (Erdélyen inneni németek), és akik nagy nemzetiségű tömbjükről leválva a magyar nyelvhatáron belülré kerültek, például az alföldi és fővárosi szlovákok (8, 51–54).

A „nemzeti kisebbségek”, „nem magyarok”, „idegen ajkúak” kifejezések helyett Karády Viktor az „allogének” fogalmát vezette be, és a könyvben is az „allogének” kifejezést használják a szerzők (8). Mivel a nemzetiség, kisebbség, etnikum megnevezésére a magyar történettudománynak megfelelő fogalmak vannak, ezért az „allogének” kifejezést, mint feleslegest, Magyarországon szinte senki sem használja.

A névmagyarosítók többsége tehát egy viszonylag jól körülhatárolható kisebbségből tevődött össze: a magyar nyelvhatáron belüli és magyar nyelvszigeten élő városi asszimilánsokból, elsősorban a zsidókból, másodsorban a római katolikus németekből és szlovákokból. Nyelvilag a zsidóság és az Erdélyen inneni németiség szolgáltatta a névmagyarosítók háromnegyedét. A névmagyarosításban a zsidók túlképviseltsége a legfeltűnőbb jelenség. 1881-től a névmagyarosítók 50–60%-át (időnként többet is) a zsidók tették ki. Az 1894 és 1918 között jóváhagyott 61.000 névváltoztatási kérvény közül 34.000–35.000 a zsidók közül került ki, vagyis a felnőtt zsidó lakosságból körülbelül minden nyolcadik megváltoztatta a nevét. A nem magyar keresztényeknél ez csak alig egy százalékra tehető (51–54, 60, 76–77).

A vallást tekintve a zsidók után a római katolikusok (németek és szlovákok), valamint a csekély számú kisebb szórványcsoportok (német nevű görög katoliku-

sok, román nevű reformátusok, illetve római katolikusok) túlképviseltsége jelentős (79–83).

A névmagyarosítási mozgalom sajátosan fővárosi és igen erősen urbánus jelenség volt. 1894 és 1918 között a névmagyarosítók körülbelül egyharmadát Budapest, összességében a háromnegyedét a városok szolgáltatták. Az ország középső részét (Budapest, Duna-Tisza köze, Dunántúl) viszonylagos felülképviseltség jellemezte. Itt lakott a zsidó névmagyarosítók 70%-a, illetve a keresztény kérvényezőknek kevesebb mint a fele (51–54, 84–87). A névmagyarosítás gyakran társult a mobilizációval is, hiszen a magyarosítók több mint negyedrésze urbanizációs mobilitást tudhatott maga mögött (88–89).

A dualizmus kori névmagyarosító mozgalom urbánus jellegéből következett, hogy a mozgalmából gyakorlatilag kimaradt a parasztság. A névmagyarosítók között kétötödnyi arányban szereplő falusiak és kisvárosiak majdnem kizárólag a „városi funkciójú” ipari, kereskedelmi, közhivatalnoki rétegekből kerültek ki (93–95).

A névváltoztatók a külső nyomásra magyarosítók (például a közszerződéses alkalmazottak 1898-ban) és a már asszimiláltak csoportjára oszthatók. A dualizmusban a névmagyarosítók többsége nem, vagy nem csupán külső nyomásra magyarosított, hanem mert elért az asszimilációnak erre a fokára. A névmagyarosítást elsősorban a nyelvi magyarosodás folyamata serkentette (49–50).

A Horthy-korszakban alapvetően megváltozott a névmagyarosítási mozgalom, hiszen a trianoni békediktátummal a soknemzetiségű történelmi Magyarország is megszűnt létezni. Becslés szerint a trianoni Magyarország lakosságának mintegy egyharmada azonban továbbra is idegen nevű maradt (115–128).

Az 1919 és 1944 közötti névváltoztatási mozgalomban négy szakasz különíthető el: az 1919-es év, az 1920 és 1932 közötti, az 1933 és 1938 közötti, az 1939 és 1944 közötti időszak.

1919-ben a forradalmak és ellenforradalmak, vörös- és fehérterror, idegen katonai megszállás hatására lecsökkent, az ezres nagyságrendű névváltoztatási kérelem a körülmények figyelembevételével mégis elég soknak minősíthető. A névváltoztatók kétharmada zsidó volt. A Tanácsköztársaság alatti névváltoztatásokat annak bukása után hatályon kívül helyezték (128–129, 134–136, 177–178).

A második szakaszban (1920–30) alacsony, évi átlagban 807 volt a névváltoztatások száma, és az engedélyezési eljárás szigorításával (magas illeték, nemzethűség igazolása stb.) a kormányzat is visszafogta a névmagyarosításokat. A két világháború közötti névváltoztatási mozgalom legnagyobb változása, hogy a zsidóság háttérbe szorult és már nem ők alkották a többséget. Mivel a trianoni Magyarország kisebbségei közül a zsidóság részaránya jelentősen növekedett, a névváltoztató zsidóknak nemcsak a száma, hanem az aránya is (a szerzők számítása szerint 1920 és 1930 között 6,6%-ra) lecsökkent. A keresztény névváltoztatók aránya és abszolút száma viszont növekedett és túlszárnyalta a dualizmus kori szintet. A zsidó névváltoztatások számának csökkenése nem írható egyedül a zsidóság asszimilációját nem pártoló kormányzati politika számlájára, ugyanis a zsidóság körében

felerősödött a zsidó nacionalizmus és a disszimiláció. A zsidók névváltoztatását 1938-ig kormányzati szinten nem állították le teljesen (sőt az 1930-as években még az államhatalom pártolta is azt), csak szigorú korlátok közé szorították. A baloldali mozgalmak, a vegyes házasságok és a vallásváltások viszont ösztönözték a zsidók névmagyarosítását (129–130, 136–147).

1933-ban radikális változás következett be a kormányzati névpolitikában, és a névmagyarosítás lelkes hívének számító Gömbös Gyula miniszterelnöksége alatt Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter kiadta a névmagyarosítást ösztönző híres rendeletét. A rendelet széleskörű társadalmi mozgalommal társulva eddig soha nem tapasztalt névmagyarosítást eredményezett. 1933 és 1938 között a családtagokkal együtt évi átlagban 27–28 ezer ember neve változott meg, melynek 97%-a névmagyarosítás volt. Az államhatalom névmagyarosító kampánya, a hatósági nyomásgyakorlás a névváltoztatók foglalkozási összetételében, életkorában, családi szerkezetében is tetten érhető. A külső nyomás miatt (némileg megelőzve az 1933-as kormányrendeletet) 1930 és 1938 között a névváltoztatók többségét a közszolgálati alkalmazottak (MÁV, posta, közhivatalok, közüzemek) és a fegyveres erők állományába tartozók tették ki (130–133, 160–161, 188–2).

A negyedik szakaszban (1939–44) becslés szerint 56 ezer ember neve magyarosodott meg, 1600–1700 személy magyar neve változott másik magyar névre és 2,5–3 ezer ember neve változott vissza magyar hangzásúról korábban viselt német névre. A zsidók számára 1938-tól a hatóságok már egyáltalán nem engedélyezték a névmagyarosítást. A visszacsatolt területekkel ellenben megnövekedett a névmagyarosítók száma (133–134, 166–170, 232–268).

A Horthy korszakban a névváltoztatók többségét a nem magyar keresztények tették ki, nagyjából fele-felelő részét németek és szláv anyanyelvűek. A németek arányukhoz képest alul voltak képviselve a névmagyarosítási mozgalomban (kivéve a visszacsatolt területeket), ugyanakkor 1940-től a visszanémetesítés nem csökkentette a németek számarányát (148–155, 168–170). A névváltoztatók többsége (az 1930-as évek kivételével) már falusi és mezővárosi környezetből került ki, és megszűnt a városok túlsúlya, ugyanakkor megmaradt az ország nyugati és középső részének a koncentrációja. Újdonságot jelentett, hogy a parasztság, elsősorban a katonaság, az iskolázottság, a vitézzé avatás révén (igaz erősen alulképviselve) bekapcsolódott a névmagyarosítási mozgalomba (150–159, 250–256).

1945 és 1956 között a politikai vezetés (ritka kivételtől eltekintve) már nem vett részt a névmagyarosítási mozgalom irányításában, és a pártkáderek, rendőrség kivételével nem is volt érdekelt a nemzetállamiság e szimbólumának erősítésében.

1945 után, a koalíciós korszakban a névváltoztatási eljárás legfontosabb új vonását a politikai és nemzethűségi megbízhatóság igazolásának elrendelése jelentette. A belügyminisztérium a zsidók esetében pozitív, a németek esetében általában negatív diszkriminációt alkalmazott. A társadalmi változások eredményeként egyrészt emelkedett a magyar ajkú és feltehetően magyar nevű népesség, és tragikusan meggyengültek a kisebbségi csoportok. Másrészt a maradék kisebbségekre a koráb-

bitől eltérő, de annál súlyosabb disszimulációs kényszer nehezedett a társadalmi sokkhatás (a holocaust, németek kitelepítése, szovjet kényszermunka stb.) következtében, amely főként 1945–46-ban a névmagyarosítási mozgalom eddigi legintenzívebb időszakához vezetett. Németnek lenni hátránynak számított, ezért lehetőség szerint meg akartak szabadulni e megbélyegzett kisebbségtől, melynek sokszor illuzórikus menekülési kísérlete volt a névmagyarosítás. A náciizmus üldözési politikája viszont átmenetileg előnyt biztosított a zsidóság számára, akiket az eddigi tiltások feloldása, valamint a „rejtekezés” ösztönzött a névmagyarosításra. A zsidók túlreprezentációja ekkor érte el a mozgalom történetének legmagasabb szintjét. A szláv nevű kérelmezők száma viszont a mélypontra zuhant, sőt sokan (többségükben szlovákok) szláv hangzású nevük visszavételét is kérelmezték (269–320).

A magyarországi sztálinista hatalom az 1950-es években szakított ugyan a nemzetállam-építő koncepcióval, de az etnikai kisebbségek iránti közönyből, olykor bizalmatlanságból egyfajta csendes asszimilációs politikát valósított meg. Tovább folytatódott a zsidók névmagyarosítása, a német névmagyarosítókat viszont a szláv anyanyelvűek (főként horvátok, szlovákok) váltották fel, mert ezt indokolta a német kitelepítések, szlovák lakosságcsere lezárulta és a Magyarország és Jugoszlávia közötti megromlott viszonyok (321–326).

Az 1950-es évektől egyértelműen módosult a családnév-változtatások társadalmi funkciója, amit az 1955. évi névváltoztatási rendelet is kifejezett. A mozgalomban csökkent a nemzeti asszimiláció súlya, és 1951 és 1956 között a névváltoztatók 21%-a magyar névről magyar névre változtatott, 2%-a pedig idegen névre kívánt változtatni a vizsgált minta szerint. Végérvényesen lezárult az a korszak, amely a reformkortól az államszocialista fordulatig tartott, és amikor a nemzeti kérdés miatt a névváltoztatások több mint 90%-a névmagyarosítás volt. A kommunista rezsim számára – a nyilvánosság előtt szereplő káderek kivételével – a névmagyarosítás elvesztette politikai jelentőségét, és a névváltoztatás az idő haladtával egyre inkább a családok magánügyévé vált (340–357).

A szerzők zárszava szerint (361): „Végső konklúzióként azt kell megállapítani, hogy a névmagyarosítók száma és társadalmi kiválasztása a *kormányzati névpolitikától függetlenül* történelmileg mindig is nagyjából azonos jellegű politikai, demográfiai, gazdasági és szimbolikus (a partikuláris identitás megőrzésére vonatkozó) érdek- és erőviszonyok meghatározta stratégiai magatartások eredőiként elemezhetők. A hivatalos névpolitika mintegy külső tényezőként befolyásolhatja ezeknek a stratégiáknak eredményességét, amennyiben egyes csoportok így megnyilvánuló asszimilációs késztettségének érvényesülését esetenként támogatja, míg másokét fékezi vagy egyenesen meggátolja.”

A könyv szerkezetét tekintve nem egységes alkotás. Vannak olyan könnyen olvasható fejezetei, amelyek leíró jelleggel, rendkívül árnyaltan mutatják be a magyarországi névmagyarosítási mozgalmat. Ilyen például a Bánffy-kormány névmagyarosítási politikáját (64–76) vagy a két világháború közötti névpolitikát bemutató (188–236) fejezetek. Összességében a mű szerkezete nem tekinthető szerencsésnek, mert egyaránt vannak korszakonkénti, tematikai, bevezető és összegző

fejezetei, illetve részei. Egy-egy téma – bőséges táblázatokkal, statisztikai elemzésekkel, lábjegyzetekkel alátámasztva – ebből következően két-három-négy helyen is előkerül, ami rendkívül szövevényessé teszi a mondanivalót. Ezen a szövevényes szerkesztésmódon (az egyébként szelektív) név- és tárgymutató, a gyakori utalások sem tudnak segíteni. Egy-egy kérdés megértéséhez a műben állandóan előre-hátra kell vagy kellene lapozni, és egy kérdéskör megfogalmazása kapcsán a könyv különböző részein némileg eltérő megfogalmazással, adatokkal is találkozhatunk.

A szövevényes szerkesztésmód miatt néha keverednek egymással a névmagyarosítások igencsak eltérő (a szerzők által is hangsúlyozott) szakaszai. Csak egyetlen példát említve. A névmagyarosítások egyik központi kérdése, hogy mennyi volt a zsidók aránya a mozgalomban az első világháború előtt. A szerzők szerint 1867–68-ban 20%, 1835 és 1880 között becslés szerint maximum 26–43% (41), 1894 és 1918 között 56,1%. Egy másik adat szerint a névmagyarosító zsidók aránya 1850 és 1893 között 47%-ot tett ki (76). Az utóbbi százalékos arány azonban így torzít, hiszen egyértelmű, hogy 1881 után a névmagyarosítók döntő többsége (50–60%-a) zsidó volt, 1881 előtt viszont a zsidók aránya messze nem közelítette meg az 50%-ot.

A források névelemzéssel történő feldolgozása mindenképpen üdvözölendő tudományos módszer, még akkor is, ha erről a történettudománynak nincs egységes álláspontja (Kovács 2002: 193). Mint a szerzők is megállapítják, a családnév csak statisztikai általánosságban szolgáltat bizonyítékot a névviselők etnikai származásának megállapításához. Ez egyes esetekben nem megbízható, hiszen nem magyar etnikumúak is kaphattak magyar nevet és az idegen eredetű szavak is válhattak magyar családnévvé (19–20, 261). Nem tisztázott kérdés, hogy meddig lehet egyáltalán elmenni a névelemzésekben. A névelemzések korlátai többször kiütözköznek a könyvben. Példaként említhető például a szerzők által is zárójelbe tett ún. „zsidós” nevek kategóriája. A zsidók többségének német neve volt, ugyanakkor a szerzők is idéznek olyan példát amikor egy kereszténynek volt „zsidós” hangzású neve, mit bizonyítanak tehát a „zsidós” nevek (146–147, 248–249)?

Nem problémamentes a szláv nevének etnikai jellegének megállapítása sem, még akkor sem ha ezt a vallással és a régiók szerinti lakóhellyel kombinálják, hiszen a római katolikus szláv nevének szlovákok, horvátok, szlovénok stb. egyaránt lehettek (150–151). Közismert, hogy délszláv nemzetiség vagy népcsoport valójában nincs (Sarosácz 1973: 369–370, Sarosácz 1993: 307), mégis sokan használják Magyarországon megtévesztően a délszláv kifejezést. A szerzők egyébként is sokkal kevesebbet foglalkoznak a szláv anyanyelvűek névmagyarosításával, mint a zsidókéval és a németekével. Ez éppen a vallási adatok és a névelemzés segítségével történő elemzésekből adódhat.

A mű bővelkedik statisztikai elemzésekben és hipotézisekben, amelyeknek helyességét magától értetődően a későbbi kutatásoknak kell eldönteni, például a túlságosan alacsony (száz körüli) mintavételek feltevései mindenképpen további kutatásokat igényelnek.

A téma „elhanyagoltságából” következik, hogy az 1894 előtti éveket és az 1956 utáni Kádár-korszakot a szerzők sem tudták részletesen és elmélyülten tárgyalni (10, 361).

A könyv jelentőségét fokozza, hogy a szerzők saját kutatásaikon kívül kevés megjelent munkára támaszkodhattak, mert a névmagyarosítás társadalom- és politikatörténeti vonatkozásai nem számítanak kutatott témának Magyarországon.

Nagy Imre Gábor

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Kovács I. Gábor 2002: „Törzsökös” és „asszimilált” magyarok, „keresztény allogének” és „zsidók” a dualizmuskori Magyarország középiskolaiban. Forráskritikai észrevételek Karády Viktor cikkéhez. *Korall* 9, 193–232.
- Sarosács György 1973: Magyarország délszláv nemzetiségei. In: Ortutay Gyula (főszerk.) *Népi kultúra – Népi társadalom* 7. 369–390.
- Sarosács György 1993: A magyarországi horvátok etnikus jegyei. In: Fejér Ádám, H. Tóth Imre, Bognár Ferenc, Bibok Károly (szerk.) *Magyarok és szlávok*. Szeged. 307–319.
- Szentiványi Márton 1895: *Századunk névváltoztatásai. Helytartósági és miniszteri engedélylyel megváltoztatott nevek gyűjteménye*. Budapest
- Telkes Simon 1906: *Hogy magyarosítsuk a vezetékneveket?* Budapest.

Benda Gyula – Szekeres András (szerk.): *Tér és történelem.*

L'Harmattan, Budapest, 2002. /Atelier Füzetek/ 220 oldal

Az Atelier Magyar–Francia Társadalomtudományi Központ mindezidáig egyedülálló vállalkozás a honi felsőoktatásban és a tudományos életben egyaránt. Az Atelier már a '80-as években doktori iskolaként működött, s már akkor élő kapcsolatot ápolt a frankofón országok tudományos műhelyeivel, amikor a külsországi tanulmányok lehetősége az egyetemisták közötti beszélgetésekben jobbra csak a házi bulikon vetődött fel, ott is inkább éjfél után, amikor már eltávolodtunk a realitásoktól. Az Atelier szervezésében a francia tudományos élet, mindenekelőtt a történész szakma kiválóságai érkeztek Budapestre, s tartottak előadásokat. Ugyancsak az Atelier közreműködésével szereztek francia posztgraduális ösztöndíjakat honi történészhallgatók, mindenekelőtt az École des Hautes Études en Science Sociales-ba, ahol az 1990-es évek első felében jelentős „magyar kolónia” működött. Ennek az évtizedes együttműködésnek volt fontos állomása az a szeminárium, amelynek keretében francia társadalomtudósok, elsősorban történészek a tér értelmezésének problémáit elemezték Budapesten. A szemináriumon elhangzott előadások szerkesztett változata a L'Harmattan Kiadó gondozásában jelent meg, az *Atelier Füzetek* sorozatban. A kötet szerkesztői Benda Gyula és Szekeres András voltak, s a tanulmányok elé Sonkoly Gábor írt előszót.

A kötet címéül a szerkesztők Bernard Lepetit tanulmányának címét választották, amit némileg provokatívnak éreztem. Két okból is. A 18–19. századi diszciplináris osztozkodás során a térvizsgálatok jogosultágát mindenekelőtt a földrajztudomány szerezte meg. A második ok, hogy amint Alain Musset írja: „a földrajz a történelemnek egyszerre édestestvére és vetélytársa”. A geográfia tudománnyá válását két tényező hátráltatta a 19. század idején Marie-Vic Ozouf-Marignier megjegyzése szerint, részint a már említett történettudomány, amely a tudománnyá válásban a geográfia előtt járt, és „[...] hagyományosan a történelem segédtudományaként tartották számon a földrajztudományt, amely a történelem szolgálóleánya volt”. Részint pedig a politika, amellyel kapcsolatban Jacques Lévy megjegyzi, hogy „[...] a földrajz elfogadta, tudásanyagát állami meg gondolások alapján használják fel”, s úgy gondolom, hogy ez mindmáig a geográfia talán legnagyobb teherterele.

Nézzük a szerzők névsorát, a már említett Alain Musset, Jacques Lévy, Marie-Vic Ozouf-Marignier mellett Hervé LeBras, Jean-Marc Besse, Christian Topalov, Daniel Nordmann és Jacques Revel egyaránt a francia történettudomány kiválóságai, sőt sajnos van egy kiváló szerző, Bernard Lepetit, aki már nem élhette meg a kötet megjelenését.

Amikor olvastam a kötet tanulmányait, azon gondolkodtam, hogy melyek azok a témák, amelyekben diskurzus van a szerzők között, amelyek nem pusztán

a saját, jól körülhatárolható személyes kutatási területen született eredmények bemutatásai. Tehát van-e koherenciája a tanulmánykötetnek, valóban kapcsolódnak-e a tanulmányok egymáshoz? Nos három ilyen kérdés, illetőleg témakört találtam:

- Franciaország térszerkezeti problémái
- Paul Vidal de la Blache, illetve a 20. század eleji francia geográfus tradíció értékelése
- a földrajz jelenkori fejlődési irányzatainak értelmezése.

Nézzük az elsőt! Franciaország térszerkezeti problémáival, mindenekelőtt a „département” rendszer kialakulásával több szerző is foglalkozik, így Jacques Revel, Daniel Nordmann és Marie-Vic Ozouf-Marignier. A 83 département-ra alapozott közigazgatási rendszer a francia forradalom idején viharos gyorsasággal lett létrehozva annak érdekében, hogy az ancien régime hagyományos tartományi rendszerét leváltásák. Az elv, amellyel a département-ok kialakítását indokolták, Jacques Revel megfogalmazása szerint a következő volt: „Ésszerűsíteni, egyenlősíteni, egyöntetűvé tenni, de meg is kell adni minden területi egységnek ugyanazokat a lehetőségeket és eszközöket, miközben szorosabban hozzákötjük őket a kialakulásának folyamatát élő nemzet kollektív sorsához”. A département-ok kialakítását nagy viták kísérték, a rendszer számos reformon esett át, ám rendkívüli módon időtállóan bizonyult, s az eltelt több mint két évszázad során kialakult valamiféle *département patriotizmus*. Revel összegzése szerint: „A látszólagos központosítás mögött olyan »sajátos, területi, viszonylag decentralizált kormányzásmód« valósul meg, amely az állami apparátus és a tekintélyesek nagyon erős egybeolvadásán nyugszik. [...] s ez az új hajtóerő döntő szerepet játszott a Franciaországban végbemenő átalakulásokban.”

A második nagy kérdéskör Paul Vidal de la Blache, és a francia geográfus tradíció értelmezése volt, amellyel Jacques Lévy, Bernard Lepetit, Alain Musset és Herrvé LeBras foglalkoztak írásaikban. Igen baljóslatú volt, amikor Jacques Lévy tanulmányának bevezetőjében Vidal de la Blache-ról, mint „a nagyon hivatalosan is földrajztudósról” emlékezik meg. Nos eddig sem olvastam kellő rendszerességgel Paul Vidal de la Blache *Les division regionales de la France* című alapmunkáját, de Lévy minden további erőfeszítésről lebeszél, amikor az írta: „Meglepő az a néha kényszeres igyekezet, hogy kimutassák: Paul Vidal de La Blache (1845–1918) a (francia) földrajztudomány alfája és ómegája; különösen ha tudjuk, intellektuálisan mennyire kétértelmű személyiség volt, és mennyire nem volt következetes. Összességében őrá igaz, hogy Émile Durkheimmel szemben nem hajlandó a földrajzot a társadalmiság problémakörébe ágyazni, inkább egyfajta »helyek tudományát«, valójában azonban az »életmódok« egyfajta természettudományát akarta megteremtteni.” Vagy egy másik helyen: „Az eredetnek, az apának ezzel a kétségbeesett keresésével a társadalomtudományok egyre inkább felhagynak [...]A földrajz esetében ráadásul mintha rossz irányba tapogatóznának, hiszen a XIX. század végi iskolai és egyetemi intézményesülés inkább a diszciplína intellektuális mélypontjának tekinthető.” Lévy értelmezése szerint, amellyel a többi

szerző is egyetért (igaz nem fogalmaznak ilyen karakteresen), a geográfia, nem kis részben épp Vidal tevékenysége következtében a 20. század első felében zsákutcába került: „Azokkal a diszciplínákkal szemben, amelyek többnyire csak a XIX. század végén (szociológia) vagy a XX. század elején (politikatudomány, antropológia) születtek, a földrajz által bejárt út sajátosságát abban kell keresni, hogy mikor a történelem, a közgazdaságtan, a szociológia között fokozatosan kialakult egy többé-kevésbé strukturált háló, és néhány nagy szerző (Tocqueville, Marx, Weber...) a társadalmi jelenségekről átfogó képet kínált, a földrajz leszakadt, illetve másik elágazást jelentett.”

Nem megkerülhető kérdés tehát, hogy milyen fejlődési perspektívái vannak a geográfiának. Ezek a problémák bizonyos tekintetben történettudomány problémái is, hiszen Bernard Lepetit szavai szerint: „a történettudomány a jelentől kölcsönzi kérdéseit, módszereit pedig nagyobb részt a rokon társadalomtudományoktól.” S ezt a gondolatot Jacques Lévy szavaival folytatva: „A »társadalomtudományoknak« nevezett együttes, amelyhez a »társadalom tudományai« (földrajz, közgazdaságtan, szociológia, politikatudomány, történettudomány, antropológia) éppúgy hozzátartoznak, mint a »humán tudományok« (a széles értelemben vett pszichológia, a nyelvészet), csak nemrégiben bukkant fel a tudás történetében.” S Lévy szemrehányást tesz a geográfusoknak: „Miért tartott ilyen hosszú ideig, amíg a társadalmak térbeli dimenziójának tanulmányozása bebocsátást nyert a társadalomtudományos mezőbe?” Mindenekelőtt azért (válaszol önmagának), mert a földrajznak volt egy belső tudományos-tektonikai törésvonala, amely kettéosztotta, a természet és a társadalomtudományok között, s ez Lévy szerint megszűnt: „Az, hogy manapság a földrajz jobb megítélésben részesül, ha egyre nagyobb igény van rá alap kutatásokban, szakértői és tervezési munkákban – s mindez az iskolai örökség továbbra is súlyos handicapje ellenére – annak köszönhető, hogy alapjaiban megváltozott. A földrajz nem visszatér; új tudomány van kialakulóban.” Vagyis Lévy szerint a geográfia egyértelműen és véglegesen társadalomtudománnyá vált. Ezt a vélekedést közöltem egy természeti földrajzos kollégámmal, de reakciói láttán úgy döntöttem, a többiekkel nem közlöm ugyanezt személyesen, inkább a tanulmánykötet megvásárlására biztatom őket, s mindazokat, akik a francia társadalomtudomány térszemlélete iránt érdeklődnek.

Rácz Lajos

Szekeres András (szerk.): *A történész szerszámosládája. A jelenkori történeti gondolkodás néhány aspektusa.*

L'Harmattan – Atelier, Budapest, 2002. 218 oldal

Jó emberöltővel ezelőtt hirdette meg (nem elsőként, de kivételesen markáns megfogalmazásban) Keith Thomas a társadalomtudományokra támaszkodó történetírás programját „The tools and the job” című írásában. Szóhasználatával Thomasra és programjára utal a címe ennek a kötetnek is, mely az ilyen típusú történetírás hazai zászlóshajója, a tízéves Atelier által 1999–2001 között rendezett „Történelem-Társadalomtudományok” konferenciasorozat (voltaképpen négy előadás és két-két ezekhez kapcsolódó hozzászólás) szerkesztett anyagait adja közre.

Milyen rendező elvek kapcsolják össze a négy tematikai egységet (*Foucault és a történettudomány; Történelem és emlékezet; Koselleck és a fogalomtörténet-írás lehetőségei; Esemény-beszéd*)? A szerkesztő, Szekeres András előszavában két ilyet említ (leszámítva az interdiszciplinaritással szembeállított transzdiszciplinaritás momentumát: azt a történeti törekvést, hogy egyazon jelenséggel kapcsolatban minél több nézőpontra tegyünk szert). Egyrészt, a tanulmányokban felvetett kérdések „így vagy úgy” (a recensens megjegyzése: legalábbis a harmadik esetben nagyon „úgy”, azaz lazán), de kapcsolódnak az *Annales* és voltaképpen a francia történettudomány legutóbbi fordulatához (*tournant critique*). Másrészt, a szerzők a történeti tárgyakat egyaránt nem annyira „talált” mint inkább „kitalált” tárgyként kezelik – a szerkesztő megfogalmazása érthető, bár talán kissé szerencsétlen, hiszen nem a történelem fabrikálásáról van szó, hanem arról, hogy a kötet írásainak tanúsága szerint a történeti kutatás fejlődése a konceptuális áthelyeződéseknek, a múlt másképpen való elgondolásának köszönhető. A kötet mindenestre valóban bemutatja ennek néhány különösen izgalmas alternatív útját, újak feltárására inspirál – a szerkesztő pedig arra invitálja az olvasót, hogy kutassa fel a maga számára az olyan további szempontokat, amelyek a kötet koherenciáját alátámasztják.

Az alábbiakban ennek a felhívásnak eleget téve, módszeres tartalmi ismertetés és elemzés helyett inkább egy további „koherencia-jegy” köré szervezve igyekszem áttekinteni a kötet írásait. Ez a redukált vállalkozás ugyanis, úgy érzem, a kötet törekvésének afféle tesztje lehet: mennyire nyitja tágra a szerszámosláda fedelét, ha olvasója történetesen nem franciás tájékozódású társadalomtörténész, hanem angolszász iskolákon felnőtt eszmetörténész? Ez a jegy a történelem diszkontinuitásának gondolata: az a gondolat, hogy jelenünk, vagy elődeink és utódaink jelene, nem a múlt logikus kérlelhetetlenségével egymásra épülő, egymásból következő rétegeinek kimenetele, illetve hogy az egyes rétegek elemeinek összesimulásában is jóval több az esetlegesség, mint azt a koherens és közérthető magyarázatra törekvő történész a lelke mélyén akkor is szeretné, ha kétségbeesetten igyekszik

elkerülni a teleológia hálóját. Maga az elképzelés cseppet sem revelatív – nem inkább az, mint a transzdiszciplinaritás sürgetése, vagy az emlékeztető, hogy történelmi eredetiség nem csak felfedezésből, hanem újrafelfedezésből is adódhat. De ezekhez hasonlóan örökké időszerű gondolat, ráadásul roppant tanulságos azal szembesülni, különösen a kötet írásai által képviselt színvonalon, hogy hányféleképpen gondolható el és gondolták el az utóbbi három-négy évtizedben egymástól igen eltérő ihletésű történetírói irányzatok képviselői.

A történelem folyamatosságának tagadása a legradikálisabban és a leginkább explicit módon, hovatovább rendszerré emelve Michel Foucault munkásságában jelentkezik (akit persze, mint a kötet szerzői – ki-ki a maga módján – emlékeztetnek rá, egyesek „az igazi történésznek” tartanak, mások kétségbe vonják, hogy egyáltalán történelmet írt volna). Takács Ádám tanulmánya, Bódy Zsombor és Kiss Balázs hozzászólásai az absztrakció különböző szintjein általában véve foglalkoznak Foucault-nak a „történelmi megismerés és tudás” problémájához, a „történelmi diszciplínához” való hozzájárulásával; a vitaindító ezt mindenekelőtt abban látja, hogy Foucault alternatívát kínál minden történetfilozófia ismeretelméleti paradoxonára (ti. hogy a történetfilozófia „magyarázza a történelmet anélkül, hogy felvetné saját pozíciójának történelmi beágyazottságára irányuló kérdést”). Takács bemutatásában a megoldás szerves része a múlt olyan elgondolása, mely szerint azt nem fűzi természetes kötelék a jelenhez, azaz a történelmi mező „heterogenitásának” tételezése; s épp a történelemnek ez a minősége, tehát a folytonossághiány teszi egyszerre elkerülhetetlenné és igazolttá a történész konstruktív hozzáállását. Ugyancsak az egyes történelmi korszakok közötti diszkontinuitás foucault-i állítására Bódy *A szavak és a dolgok* „episztemé” fogalmán keresztül hívja fel a figyelmet. Sem az ember, sem más egyéb nem jelent olyan „szubsztanciát”, mely a korszakokat egyetlen történelemmé összekötné: a történelem folyamata szétszakad darabokra – episztemékre: az adott korszakban kimondható dolgok kimondhatóságának feltételét alkotó „tudás-alapsémákra” –, melyek sem pozitív, sem negatív értelemben nem következnek egymásból. Végül Kiss Balázs, Takács mondanivalóját vállaltan „vulgarizálva” (ez esetben: konkrét példákkal megvilágítva), két újabb foucault-i kulcsfogalom, az archeológia és a genealógia mint a történetírás mérvadó válfajai összefüggésében ábrázolja a történelmi korok és jelenségek diszkontinuitásának tételét. A történetírás mint archeológia figyelembe veszi a bármely adott korra jellemző körülményeket, végső soron azonban mégis a „furcsa összetartozások”, a „másfajta koherencia” kutatása annak a belátásnak az alapján, hogy a tudást alkotó elemek „szétszóródva” léteznek. A történetírás mint genealógia pedig úgy számol a történelmi előzményekkel, hogy közben szakít az „ősigazság”, az „eredeti állapot”, a „felszínre törekvő lényeg” fikciójával.

A történelmi diszkontinuitás gondolatával a középpontjában született meg Pierre Nora elmélete az „emlékezethelyekről”. Századunkban, így Nora, a korábban spontán módon, mesterséges segédeszközök nélkül, magától értetődően zajló, ezáltal a jelen részét alkotó emlékezés és a történelem egysége felbomlott, a történelem kritikai értelmezéssé, az emlékezet pedig reflektálatlan magánjellegű tudássá lett.

A *lieux de mémoire* a múlt és a jelen e kettéválására adott válaszként, egy-egy kiemelt esemény köré sűrítve jelenítik meg a múltat – ami azonban azt (is) jelenti, hogy múlt és jelen csak bizonyos pontokon érintkezik, kapcsolatuk többé nem megszakítatlan folyamatosságon alapul. Apor Péter tanulmánya a Kerepesi temetőben létrehozott Munkásmozgalmi Panteon mint „emlékhely” példáján illusztrálja a probléma bonyolultságát. A panteon, eredeti szándékai szerint, „az 1919-es proletárforradalom, a faszizmus elleni harc és az 1956 októberi ellenforradalom” mártírjainak állított emléket, ezáltal éppen az ellenforradalom megszakítatlan folytonosságát sugallta; az utóbb megvalósult koncepció ráadásul még tágabb folytonosságot, a kommunizmus illetve a munkásmozgalmat folytonosságát mutatja be – ezáltal „történelem-környezetet” teremtve, mely az emlékezet-hagyomány Nora szerinti utolsó formájával hasonlítható össze. Hozzászólásában K. Horváth Zsolt egyebek mellett, Hermann Bausinger „párhuzamos különidejűségek” fogalmát felidézve, arra emlékeztet, hogy az emlékezet nem csak vertikálisan, azaz az időrend tekintetében, hanem horizontálisan is széttördeli a történelem folyamatosságát – hogy ezen keresztül eljusson a „res factae – res fictae dichotómia” jelentőségének taglalásához. Gyáni Gábor „az emlékezés szökőárjának” ugyancsak Pierre Norától származó képéből kiindulva reflektál Apor tanulmányára. Az emlékezet válogatás nélkül halmozza fel a nyomokat, nem jelezve egyértelműen az utókor számára hátrahagyni szándékozott kép mibenlétét. Innen a múltak pluralizálódása, legalábbis ami a társadalmi gyakorlatban való hasznosításukat illeti – aminek kapcsán Gyáni az ünnepek vallásiból nemzetivé való átváltozását elemzi, ugyancsak arra kilyukadva, hogy az „ünnepalapítás” (hagyományteremtés) akkor sikeres, ha lemond a jelennek a múltba történő törésmentes visszavezetéséről: a kommunisták kudarcát épp az eredményezi, hogy nem klasszikus, norai értelemben vett emlékezhelyeket igyekeztek létrehozni.

A harmadik szerkezeti egységhez elérkezvén, engedjék meg egy szubjektív megjegyzés: örvendetes, és talán több mint gesztus, hogy a társadalomtörténeti súlypontú Atelier műhelyéből származó kötetben a legnagyobb terjedelmű blokk éppen a kontextualista-konceptualista eszmetörténeti módszertan kérdéseit taglalja. Nem volt (és ma sem) mindig magától értetődő annak a belátása, hogy a társadalomtörténet elválaszthatatlan a társadalomról való gondolkodás történetétől. Igaz, Trencsényi Balázs nagyívű tanulmányának egyik főszereplője, az itt leginkább Reinhart Koselleck névvel fémjelzett fogalomtörténet (*Begriffsgeschichte*) eredetileg a német társadalomtörténeti hagyományban gyökerezik. De már az *Annales* történeti szemantikai irányú törekvései, amelyek természetesen szintén társadalomtörténeti ihletésűek, itt inkább csak jelzésszerűen jelentkeznek; a Cambridge-dzsel asszociált „nyelvi kontextualizmus” viszont pusztán megközelítésmódjával a társadalomtörténet alternatívájaként fogalmazza meg magát. Mindenesetre a diszkontinuitás éppen olyan kézenfekvő vezérfonal ennek a résznek az esetében, mint a Foucault-és emlékezet-tanulmányoknál. Hiszen Pocock, Skinner és társaik egyebek között éppen a politikai eszmetörténet teleologikus szemléleteivel szemben, a modern ideológiák forrásvidéke iránti kizárólagos érdeklődés (a „whig mítosz” és párhuzamai)

alternatívájaként alkották meg a kora újkori „politikai nyelvek” fogalmát – melyekből az előbbiek nem következnek evidensen, törésmentesen. E módszertan kelet-közép-európai adaptációjával kapcsolatban pedig a legszembeötlőbb jelenség talán megint csak az, hogy a cambridge-iektől megismert diskurzusok belső története maga is diszkontinuitásokkal terhes, amikor pedig „importra” kerül sor, az szintűgy széttöredezve, az „eredetitől” eltérő hangsúlyokkal történik. Koselleckéknek a modernitás társadalmi-politikai szótárának a kora újkori előzményekből való megszületését nyomon követő vállalkozása voltaképpen ugyancsak arra hívja fel a figyelmet, hogy a terminológia folytonossága nem jelent egyszersmind szemantikai folytonosságot. Trencsényi ezt elvitatni, vagy legalábbis relativizálni látszik, s éppen a diszkontinuitás elemének adekvátabb megragadása okán érvel a mellett, hogy régióink politikai eszmetörténetének feltárására a pocockiánus megközelítés szolgáltatja a legmegfelelőbb eszközöket. Ez az egyetlen pont, amelyen a kötetben érdemi polémia alakul ki a vitaindító tanulmány és a kommentátorok között. Szabó Márton egyrészt mintegy rehabilitálja a *Begriffsgeschichtét* mint a diszkontinuitás bemutatására alkalmas módszert, másrészt úgy véli, a Trencsényi által szorgalmazott eljárás a leginkább annak az egyébként legitim célnak a megvalósítását segíti elő, hogy történeti fogalomelemzésekkel is igazoljuk a megkésett modernizáció többé-kevésbé ismert természetét. Szabó a modernizáció problémájával kapcsolatban úgy véli, a „példaadó” országokra épülő elemzési keretnél „termékenyebb”, ha „sajátosságainkat [saját – K. L.] társadalmunk múltjában keressük”. A részletekben való elmerülés nélkül úgy vélem, a két szerző álláspontja ebben a kérdésben voltaképpen jóval közelebb áll egymáshoz, mint Szabó sugallja. Halmos Károly korreferátuma Koselleckék munkáját mint „egy hatalmas, a német filozófiai antropológia talaján álló történeti antropológia vázlatát”, illetve mint „egy tudósi hagyomány [a náciizmussal történelmileg véget ért német humanista professzori tradíció] monumentális lezárását” értékeli, egyben a Trencsényi tanulmányában megjelenő projekt alternatívájaként rekapitulálja a nyolcvanas évek vége óta (ugyancsak diszkontinuuus módon...) létező, a magyar politikai nyelv fogalomtörténetét kutató „Kulcsszavak és jelszavak” program alap gondolatait.

A kötet utolsó része egyben a legrövidebb is, jóllehet a címében is szereplő kérdés („mire jutnak a társadalomtudományok az eseménnyel?”) a legszorosabban összefügg az *Annales*-nak a szűk politika- és diplomáciatörténet meghaladását célzó törekvésével, és általában a klasszikus társadalomtörténet eseményellenes (*anti-événementielle*) attitűdjével. Más-más megfogalmazásban, de Sohajda Ferenc vitaindítója és Szeberényi Gábor hozzászólása egyaránt rámutat, hogy Braudel és kollégái a „rövid időtartamba bezárt” eseményt – individualitása, elszigeteltsége (mondhatnánk: a diszkontinuitás képviselője!), ezáltal „mérhetetlensége” – miatt mintegy lefokozzák, nem tekintik komoly tudományos vizsgálatra alkalmas tárgy-
nak. A kötet szerzői azonban egyúttal többféle rehabilitációs kísérletet is mérlegre tesznek. Ezek egyike – ismét csak – Pierre Nora nevéhez fűződik, akinek programja újból hajlandó az eseményt problémaként kezelni, mintegy „klinikai esetként”, „laboratóriumként” felfogva azt, ahol a társadalmat működés közben lehet tanul-

mányozni (igaz, az esemény fogalmának érvényességét a kortárs történelemre korlátozza). A másik a narrativista Hayden White (azóta több oldalról vitatott) elmélete a történelmi konstrukcióról: arról, hogy a rögzített események káoszával szembeálló történész munkájának lényege egyes események beépítése vagy kiemelése és mások elvetése vagy alárendelése – olyan szelekció, mely alapján véve diszkontinuus elemekből alkot kontinuitást. Sohajda a továbbiakban az analitikus filozófiai hagyományból kiindulva kérdőjelezi meg, hogy a történelmi esemény fontossága szükségszerűen összefüggene az individualitással, az egyszerséggel, és a jogi antropológiát hívja segítségül annak alátámasztására, hogy az esemény fogalmában komoly értelmezési lehetőségek rejlenek. Szeberényi pedig konklúziójában rámutat arra az ambivalenciára, amellyel az elméletek az esemény laikus felfogása iránt viseltetnek. A kötet frappáns záróakkordja Mesterházi Miklós megszo-kottan ironikus és önironikus írása. „A csak utóbb alakot öltő események alaktalansága olyan átok, amely nem csak a jelenre nehezedik – a múlt kútjának mélységes mélysége, tudjuk, a jövő nyitottságából adódik.”

Könnyen előfordulhat persze, hogy a konferencia-sorozat szervezőinek, a kötet szerkesztőjének és szerzőinek eszük ágában sem volt a történelem diszkontinuitásával kapcsolatos, az írások nagyon sokféle főszereplőjének gondolkodásában nagyjából egy évtizedes határon belül egyaránt markánsan jelentkező gondolatot „rendező elv” gyanánt tekintetbe venni. Sebaj, legyen akkor ez is afféle történészi konstrukció, a recenzens megátalkodott törekvése arra, hogy folytonosságot kreáljon ott, ahol az esetlegesség az úr. Mindez nem változtat azon, hogy a gyűjteményt kötelező olvasmányként ajánlhatom minden olyan műhelynek, ahol a cél a múlt „másképpen való elgondolása”.

Kontler László

Lehet-e kétszer ugyanabba a folyóba lépni?

Andorka Rudolf: *Gyermek, család, történelem. Történeti demográfiai tanulmányok*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó, Budapest, 2001. 336 oldal

Becslésem szerint úgy tucatnyi lehet azon kutatók száma, akik ma Magyarországon hivatásszerűen történeti demográfiával foglalkoznak. Kis ország, kis tudomány – mondhatnánk, de ebben az esetben ennél többről van szó. Vannak olyan szakdiszciplínák, amelyek egyéni kutatói teljesítmények révén is sikeresen tudnak működni (ilyen például a történettudomány), azonban a történeti demográfia nagy teljesítményei – mint pl. az angolok által kezdeményezett háztartásszerkezeti, vagy a francia családrekonstrukciós vizsgálatok – nagyobbrészt csapatmunkában, komoly intézményi háttérrel megtámogatva készültek (Angliában a Cambridge Group, Franciaországban az INED jelentőségét kell kiemelnünk). Nálunk egészen más a helyzet, a történeti demográfia – amely nevében is hordozza a multidiszciplinaritást – a történettudományon és a demográfián belül is mostoha gyermeknek számít. Magyarországon ma nincsenek olyan műhelyek, amelyek átgondolt, hosszabb távú kutatási koncepcióval – és a megvalósításhoz szükséges forrásokkal – rendelkeznének a magyarországi népességtörténet vizsgálatához, így ezek híján a különböző egyetemeken, kutatóintézetekben szétszóródott tízegyhány, ezzel a témával (is) foglalkozó kutató egyéni sikereinek összessége jelenti a történeti demográfiát. Ezért is különösen fájdamas, hogy a közelmúltban a szakma újabb két nagy öreget veszített el Andorka Rudolf és Dányi Dezső személyében, akik, mondhatni, „egyszemélyes” intézményekként működtek a történeti demográfia egy-egy fontos kutatási területén. Az előbbi kutató tiszteletére az Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság és a Századvég Kiadó nemrégiben közösen jelentetett meg egy kötetet, amelyben Andorka fontosabb történeti demográfiai tárgyú írásait olvashatjuk újra. A könyv jó példa annak igazolására, hogy bár a tömeges népesedésszisztematikai adatok szisztematikus feldolgozása inkább kollektív műfaj (lásd fent), azért ezen a területen érdekes, és a nemzetközi tudományos életben is hivatkozott eredményeket felmutatni egyedül sem lehetetlen vállalkozás.

A *Gyermek, család, történelem* című tanulmánykötet három tematikus blokkból áll. Az első rész Andorka termékenységgel kapcsolatos történeti vizsgálatait mutatja be. A *dél-dunántúli egykekeutatók története* az egyke kérdésének témakörében született hazai szépirodalmi és szakirodalmi (statisztikai, demográfiai, szociográfiai) munkák rövid, ám annál szélesebb körű áttekintését nyújtja. Az irodalomjegyzékben az alaplamlak mellett kevésbé ismert tanulmányokra, cikkekre

re is bukkanhatunk, így az jó kiindulópontul szolgálhat a termékenység-kutatók története iránt mélyebben érdeklődők számára.

A következő három tanulmány: *Az ormánsági születéskorlátozás története, az Adalékok az ormánsági „egyke” történetéhez Vajszló és Besence református anyakönyveinek családrekonstrukciós vizsgálata alapján, és A gyermekszám alakulásának társadalmi tényezői paraszti közösségekben* egy tudatosan alkalmazott kutatási koncepció, Andorka település szintű családrekonstrukciós vizsgálat-sorozatának egyes állomásait jelzi. A szerző – mint azt a kötet végén szereplő, vele készült egyik utolsó interjúból megtudjuk – a ’60-as években ismerkedett meg ezzel a módszerrel, amely a keresztelési, házassági és temetési anyakönyvek bejegyzéseinek szisztematikus feldolgozásán alapul. Ezekből az adatokból egyfelől nem-nominatív elemzések készíthetők, másfelől a matrikulák név szerinti összekapcsolásával családlapokat állíthatunk össze, amelyek leginkább a házas termékenység vizsgálatokor lehetnek hasznunkra. A módszer a ’60-as, ’70-es években élte reneszánszát, amikor Európa-szerte – de Kanadában és az Egyesült Államokban is – egymás után készültek a családrekonstrukciós vizsgálatok. Az említett eljárás nálunk is viszonylag korán ismertté vált, és többen is kísérletezni kezdtek egy-egy település anyakönyveinek ilyen típusú feldolgozásával. Az elsők között volt Andorka Rudolf is, aki először az Ormánságban már régóta alkalmazott „egykezés” időbeli kezdeteit kutatta. Az első eredmények azt mutatták, hogy az általa vizsgált dél-dunántúli településeken a feltételezettnél jóval korábban, már a 18. század végén megindult a születéskorlátozás. Ez a felfedezés – amely ellentmondott azon korábbi vélekedésnek, amelyek a születésszám szándékos visszafogását a jobbagyfelszabadítás hatásának tulajdonította – arra sarkallta Andorkát, hogy további településszintű feldolgozásokba kezdjen. Halála előtt írt, a kötetben is szereplő tanulmányában (*Házartási rendszerek és az idős emberek élete a 18–19. századi magyarországi falvakban*) már 15 település családrekonstrukciójának adatait ismertette, amelyből kilenc feldolgozása az ő nevéhez fűződik.

A blokk fent említett három tanulmánya közül kettő az ormánsági Vajszló és Besence anyakönyveinek vizsgálatával foglalkozik: az egyik inkább a módszer ismertetésére fókuszál, míg a második, hosszabb írás a kutatási eredmények részletes dokumentációját tartalmazza. A harmadik, a nyolcvanas évek legelején megjelent cikk az addig elkészült családrekonstrukciós feldolgozások eredményeit kívánta összegezni. Az összefoglalás kicsit felemásra sikeredett: még hivatkozás-szinten sem került be olyan témába vágó kutatás, amely nem az Andorka által használt termékenységi mutatókat használta (lásd Kováts Zoltán csurgói vizsgálata), ugyanakkor szerepelnek a kelet-magyarországi Átány adatai, amelynek anyakönyvi feldolgozása akkoriban éppen csak elkezdődött. Ezért aztán a termékenység szintjének összehasonlítására hivatott táblázatok településtől és házassági kohorsztól függetlenül hol tíz, hol pedig közel kétszáz házas nő szüleiére vonatkoznak, ami nagyban megnehezíti a mutatók egymáshoz viszonyított értékeinek értelmezését. (Az egyik szélsőséges példaként említhető, hogy Átány esetében a szerző tíz év házasságkötéseiből rekonstruált 15 családlap feldolgozása alapján von le következtetést a település bővített reprodukciójára vonatkozóan).

A termékenységgel kapcsolatos blokkot Andorka nemzetközileg is ismert, itthon ma is alapmunkának számító *Gyermekszám a fejlett országokban* című könyvének egy fejezete zárja, amely a '80-as évekig tekinti át a termékenység történeti alakulását. Az említett könyv érdekességét az adja, hogy az eredeti szöveg angol nyelven készült egy londoni kiadó megbízásából, amelyet a némileg átdolgozott magyar változat csak majdnem tíz évvel később követett.

A második blokk tanulmányaiból Andorka család- és háztartásszerkezeti kutatásainak főbb eredményeiről kaphatunk képet. Az első írás bizonyára elsősorban módszertani relevanciája miatt került a kötetbe, mivel a szerző itt részletesen ismerteti a nemzetközi háztartásmorfológiai vizsgálatok standard metódusát, a P. Laslett és E. Hammel által kidolgozott klasszifikációt, amely az együttélő háztartások egymáshoz való rokonsági viszonya alapján tipizálja a háztartásokat. Az ezzel a módszerrel végzett első vizsgálatok a *Cambridge Group for the History of Population and Social Structure* elnevezésű kutatócsoportban készültek. Céljuk az volt, hogy kimutassák: a korábbi vélekedéssel ellentétben a nukleáris családmodell nem tekinthető az iparosodás „termékének”, mivel Nyugat-Európa egyes területein ez a forma már a preindusztriális korban is igen elterjedt volt. A nagy horderejű megállapítás hatására a világ számos országában indultak meg település szintű kutatások a háztartásösszetétel Laslett és Hammel módszerével végzett tanulmányozására. A kezdeti lelkesedést az sem törte meg, hogy ezzel szinte egyidőben láttak napvilágot az első komoly kritikák is, amelyek vitatták a klasszifikáció alkalmasságát a család történeti vizsgálatára, és megkérdőjelezték az ezen alapuló kutatási eredmények relevanciáját.

Andorka település szintű háztartásmorfológiai kutatásai viszonylag kis időbeli kéréssel követték a nemzetközi hasonló vizsgálatokat, itthon is meghonosítva a Laslett–Hammel-féle háztartástipológiát. A kötetben megismerkedhetünk az első két, ezzel a módszerrel készült feldolgozás eredményeivel: Alsónyék és Kölked református községek háztartásainak 18. század végi – 19. század eleji jellemzőivel. Mint említettem, a cikk – historiográfiai érdekessége mellett – leginkább metodológiai szempontból fontos írás: abban Andorka nemcsak egy standard tipológiát ismertet, de a függelék kilenc táblázatában szereplő megoszlások néhány további, gyakran használt statisztikai mutatóval is megismertetnek bennünket. Ami a tartalmi kérdéseket illeti, az alsónyéki és kölkedi adatokból leszűrt fő következtetés – tudniillik, hogy a magyarországi háztartások az északnyugat-európaiakhoz képest jóval nagyobbak és bonyolultabb összetételűek voltak – az idők során kissé elhamarkodott általánosításnak bizonyult. A további településszintű feldolgozásokból ugyanis kiderült, hogy a két református község háztartásainak jellemzői inkább kivételesnek, mintsem általánosnak mondhatók. Ugyanezt erősítették meg az országos és megyei adatokon nyugvó makroszintű elemzések is, amelyek durvább statisztikai mutatók használatával is jelentős regionális különbségeket jeleztek, miközben regisztrálták Magyarországnak Északnyugat-Európa és a Balkán jellemzőihez képest köztes helyzetét. A blokk második tanulmánya – Andorka Faragó Tamással írt közös munkája – az említett település szintű és makro-

statisztikai elemzések főbb eredményeit tekinti át. Ezt az írást már csak azért is érdemes elolvasni, mert – habár a cikk 1984-ben született –, leíró megállapításainál sokkal többet ma sem nagyon tudunk mondani a magyar 18–19. századi jobbágháztartások szerkezetét illetően.

Mint említettem, a *Cambridge Group* háztartásmorfológiai kutatási irányvonalát számos bíráló érte. Az egyik kritikai észrevétel arra hívta fel a figyelmet, hogy a statikus (egy-egy időpontra vonatkozó) adatok csak formális leírásra alkalmasak, míg a szubsztantív elemzéshez a háztartásszerkezet jellemzőinek dinamikus megközelítésére van szükség. A család, háztartás mint társadalomszervező intézmény lényegi sajátosságairól ugyanis csak annak fejlődési folyamatát vizsgálva nyerhető reális kép. A kritika nyomán a nemzetközi tudományos életben több figyelemre méltó tanulmány is született, amely az egyes családformák fejlődési ciklusait írta le. Andorka is próbálkozott a dinamikus megközelítéssel, amikor Sárpilis esetében két, egymáshoz közeli időpontban fennmaradt összeírás név szerinti adatait kapcsolta össze. A Balázs-Kovács Sándorral közösen végzett kutatás – amelynek eredményeiről írt tanulmányt a könyvben is olvashatjuk – számos ponton újdonságnak számított a korábbi hazai mikroszintű történeti demográfiai vizsgálatokhoz képest. A tanulmány érdekessége nemcsak az, hogy ebben a szerzőpáros a háztartások szintjén követi azok összetételének időbeli alakulását, hanem az új megközelítésre utal a különböző típusú források együttes kezelése is. Ugyanis a szerencsének köszönhetően Sárpilisen nemcsak a két népességösszeírás maradt fenn, hanem ugyanabból az időszakból egy gazdasági összeírás is, továbbá ezen források mellett a szerzők feldolgozták a református község anyakönyveit is. A különböző irattípusokból nyert információk kombinációja végül is érdekes eredményekre vezetett a jobbágháztartások gazdasági ereje, háztartásszerkezete és demográfiai jellemzői (termékenység, migráció) közötti összefüggésekre nézve. (A részletekről lásd a kötetben szereplő, *A háztartások jellemzőinek és azok változásának vagyoni rétegek szerinti különbségei Sárpilisen 1792–1804* című tanulmányt.)

A Laslett–Hammel-féle háztartástipológiát és az ezen alapuló elemzéseket ért kritikák másik, talán legfontosabb eleme éppen a módszer lényegét, a komparatívitás lehetőségét támadta. A vizsgálatok forrásul szolgáló népességösszeírások területenként és időszakonként különböző céllal, eltérő szempontok szerint készültek, így a feldolgozás során fennáll a veszélye annak – szól az érvelés –, hogy az eredmények különbségei valójában ezen eltérő célokat jelenítik meg. Ezen felül a prestatistikai kor településszintű vizsgálatainak megvan az a hátránya is, hogy országos összesítések hiányában azok reprezentativitását nehezen lehet megítélni. Andorka, habár tisztában volt ezzel a veszéllyel – minden tanulmányában utalt az általánosíthatóság problémájára –, mégis gyakran használta a rendelkezésre álló település szintű feldolgozások eredményeit országok, sőt európai régiók demográfiai folyamatainak összehasonlítására. Jellemző példa erre a kötet 166. oldalán található táblázat, amely a korábban már említett alsónyéki és kölkedi háztartások típusok szerinti megoszlását egy-egy francia, német, olasz, szerb, japán stb. falu, város hasonló adatai mellett szerepelteti. A társadalomtörténeti kontextusukból

ilyen módon kiszakított „adatok” komparatív értékelése joggal válthat ki gyanakvást az olvasóban Andorka háztartástörténeti kutatásainak némely konklúziójával szemben. A szerző védelmében azonban hozzá kell tennünk, hogy az 1970-es években, sőt a ’80-as évek elején megjelent külföldi alapmunkák is ezzel a módszerrel kívánták Európa egyes régióinak sajátos demográfiai fejlődési útjait bemutatni. Habár a további kutatások más országok (így pl. Franciaország) esetében is jelentős regionális különbségeket mutattak ki, a mikrovizsgálatok eredményei mégis mindinkább illusztratív szerepet kaptak az Európa kelet-nyugati (később négy nagyrégió szerinti) demográfiai megosztottságát tárgyaló elméletekben. (Feltehetően részben ennek, az extenzív adatgyűjtés csökkenő hozadékának tulajdonítható a család- és háztartástörténeti kutatások súlypontjainak a 80-as évektől megfigyelhető áthelyeződése, a lasletti irányvonal háttérbe szorulása).

A blokk utolsó tanulmánya, a *Háztartási rendszerek és az idős emberek élete a 18–19. századi magyarországi falvakban* nem sokkal a szerző halála előtt, 1996-ban született. A cikk tulajdonképpen Andorka történeti demográfiai életművének az időskor történeti probelmaticájában aktualizált rövid összefoglalása. Ennek megfelelően új kutatási eredményekkel nemigen szolgál, viszont megtalálhatjuk benne a szerző vezetésével a ’80-as évek közepétől végzett, újabb település-szintű családrekonstrukciók és háztartásszerkezeti forrásfeldolgozások alapadatait. A kérdés az, hogy az extenzív adatgyűjtés, az újabb és újabb falvak anyakönyveinek, lélekösszeírásainak mára már hagyományosnak mondható feldolgozása mennyiben hoz új eredményeket a már meglévőkhöz képest, érdemes-e az Andorka által vizsgált témákban továbbra is a ’60-as, ’70-es években megszületett kutatási irányvonalakat követni. Az is kérdéses, hogy mikrovizsgálatok esetében szükséges-e a tartalmi mélységet feláldozni az eredmények országok közötti összevethetősége érdekében. (A kötet szövegeiben szereplő nemzetközi összehasonlításokkal gyakran nemigen lehet mit kezdeni. Például: „A 22 százalékos elvándorlás Sárpilisről 1792 és 1804 között kisebb, mint a vándorlás gyakorisága Clayworth és Cogenhoe angol településekről a 17. században, és Hellines francia településről a 18. században, és körülbelül hasonló intenzitású vándorlást jelent, mint amilyen Longuenesse francia faluban fordult elő a 18. században. [...] Nagyobb viszont a vándorlás Sárpilisén, mint a lettországi Pinkenhofban [...] a 19. század első felében [...], és mint Krasnoe Sobakino orosz faluban a 19. században.” – 262.) Andorka ezen utolsó történeti demográfiai tárgyú írása mindenesetre azt jelzi, hogy számára az igenlő válasz nem volt kérdéses.

Mint a fentiekből is kitűnik, Andorka Rudolf történeti demográfiai vizsgálatainak számos vitatott pontjára lehet rámutatni. Életművének tudománytörténeti érdeme azonban elvitathatatlan. Nemcsak azért volt jelentős személyiség, mert egy adott időszakban – a nemzetközi tudományosságnak egyáltalán nem kedvező ’70-es években – gyorsan adaptálni tudta a nyugati új tudományos módszereket és eredményeket. Talán még ennél is fontosabb, hogy az ennek hatására elinduló vizsgálatok eredményeit a külföldi kutatókhoz – elsősorban P. Lasletthez – fűződő kapcsolatai révén meg is tudta jeleníteni a nemzetközi szakirodalomban. Erre

a teljesítményre Nyugat-Európán túl csak kevés ország volt képes. Ugyanakkor azt sem lehet elhallgatni, hogy a történeti demográfia nemzetközi kutatási irányvonalai mára már túlhaladták ezeket a módszereket, új családrekonstitúcióval vagy a cambridge-i háztartásszerkezeti vizsgálatokhoz hasonló elemzésekkel csak elvétve találkozunk. Igaz, még az új témák és módszerek kidolgozása előtt, az ebben élenjáró országokban (itt elsősorban Franciaországra és Nagy-Britanniára gondolok) elkészültek azok a nagy történeti demográfiai összefoglalók, amelyek létrejöttét a kellő számú településszintű feldolgozások tették lehetővé. Nálunk azonban még nem is körvonalazódik egy ilyen, a mikroszintű vizsgálatok megállapításait is magában foglaló szintézis. Ez nem utolsó sorban azzal is magyarázható, hogy a kutatásokba eddig bevont települések regionálisan meglehetősen egyenletlenül helyezkednek el: a leginkább feltártnak a Dunántúl (elsősorban a Dél-Dunántúl) mondható, míg például az Alföldről vagy Észak-Magyarországról csak egy-két falu feldolgozása alapján kapunk képet. Nincs tehát könnyű helyzetben a hazai történeti demográfia. Ha a nagy szintézis megírásán fáradozik, akkor kézenfekvő megoldás az eddigi településszintű vizsgálatok folytatása, hogy azok teljes értékűen beépülhessenek az összefoglalásba, a makrostatistikai elemzések eredményei mellé. Ha viszont a nemzetközi tudományos élet új fejleményeivel kíván lépést tartani, akkor a születéskorlátozás vagy a háztartásmorfológia helyett a gyermekkor, a rokonság, a kollektív életutak, és egyéb, a hagyományos kvantitatív módszerekkel kevésbé vizsgálható területek elemzésébe kezd. Bizonyára a közeljövőben elválik, hogy e kis létszámú kutatói csoport melyik stratégiát választja, illetve hogy tudja-e mindkét irányvonalat egyszerre felvállalni.

A rövid kitérő után térjünk most vissza a könyvre! A kötet utolsó blokkja, amely Andorka járványokkal kapcsolatos írásait tartalmazza, több szempontból is kilóg a többi cikk közül. Ezek a tanulmányok, a korábbiakkal ellentétben, nem önálló empirikus kutatások eredményeit mutatják be, hanem színvonalas szakirodalmi összefoglalások. Az *európai nagy pestisjárvány* című írás jó kiindulópontul szolgál a magyarországi járványtörténet meglehetősen kevésbé kutatott témájának tanulmányozásához, de hasznos kiegészítő olvasmány a társadalomtörténet és a történeti demográfia más területei iránt érdeklődőknek is. A másik három, az *Élet és tudomány* hasábjain megjelent cikk egy szélesebb olvasóközönséget megcélözva kívánja az általános műveltséget szélesíteni. Ez utóbbi cikkek ugyan némi egyenetlenséget visznek a kötet amúgy gondos szerkesztésébe, egy emlékkötetben mégis ott a helyük, hiszen a tudományos népszerűsítő szerep is része volt az Andorka-életműnek.

A kötetet egy Andorkával röviddel a halála előtt készült interjú zárja, amely többek között adalékkul szolgál a tanulmányok születési körülményeit illetően. A beszélgetés az *Aetas* hasábjain jelent meg, amit eredetileg egy, a szerző történeti tárgyú szociológiai és demográfiai életművét felölelő bibliográfia egészített ki. Sajnálatos módon ez utóbbi a kötetből kimaradt, holott legalább egy szelektált irodalomjegyzék ide kíváncskozott volna. Ettől eltekintve a könyv szerkesztése jól átgondolt, a szövegekben, táblázatokban található néhány elütés nem zavaró. A szer-

kesztő – a történész Faragó Tamás – bizonyára a forráshűséget tartotta szem előtt, amikor az egyes tanulmányok elérő könyvészeti megoldásait (hivatkozások módja, jegyzetek elhelyezése) meghagyta az eredeti szövegeknek megfelelő formában. A könyv ilyen típusú homogenizálása talán elegánsabb megoldás lett volna, a szövegértést azonban ez nem zavarja. A kötet szép kidolgozása, a sokat forgatott, időtálló kézikönyvekhez méltó keményfedeles kötés a kiadók igényességét dicséri.

Husz Ildikó